

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

OQTAY BABƏLİ OĞLU CƏLİLBƏYLİ

ALTAYŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ
FEİLLƏRİN STRUKTURU VƏ SEMANTİKASI
(YAPON VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ÜZRƏ)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Bakı Dövlət Universitetinin Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili və Xarici dillər və onların tədrisi metodikası kafedraları

Müdafiə ___30/09_____ 2016-cı il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilində feillər leksik-semantik və qrammatik cəhətdən çox zəngin nitq hissəsi kimi həmişə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Elə buna görə də dilçiliyimizdə feillə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da¹ indiyədək bu sahəyə diqqət azalmamışdır.

Oxşar mənzərə yapon dilçiliyində də müşahidə edilir. Yapon dilində də feillər yaponşünasların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur². Bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilsə də, problem tam həllini tapmamış, mübahisə doğuran məsələlər hələ də qalmaqdadır.

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq dilçiliyin prioritet sahələrindən biri kimi dillərin tipoloji tədqiqi sferasında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Daşıyıcısı olduğumuz Azərbaycan dili və tədqiq etdiyimiz yapon dili də tədqiqatlardan kənar qalmamışdır. Onların hər biri dünyanın bir sıra dilləri ilə kontrastiv/konfrontativ aspektdə araşdırılmışdır. Lakin ayrılıqda yapon və Azərbaycan dilləri, o cümlədən bu dillərdə feillər, ümumiyyətlə, kontrastiv-tipoloji tədqiqat obyektini olmamışdır.

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı: ADU nəşri, 1961, 137 s.; Axundov A.A. Ümumi dilçilik Bakı: Maarif, 1979, 254 s.; Aslanov A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı: ADU nəşri, 1963, 298 s.; Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, 316 s.

² Алпатов В.М. О глагольных формах вежливости современного японского языка // Филологические науки, М.: Наука, 1971, № 2, с.75-84; 2. Сыромятников Н.А. Система времен в новояпонском языке. М.: Наука, 1971, 335с.; Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. М.: Наука, 1991, 298с.

1. 現在日本語動詞のアスペクトテンス／国立国語研究所。—東京：秀英出版, 1985; 2. 工藤 真由美 (Kudou Mayumi).アスペクト・テンス体系とテキスト。—東京：ひつじ書房, 1995; 3. 鈴木 重幸 (Suzuki Şiqeyuki). 現在日本語の動詞のテンス // 言語の研究。—東京：むぎ書房, 1979; 4. 山田孝雄 (Yamada Yoshio). 日本文法学概説、9版、東京、1954. (Очерк японской грамматической науки, изд.9, Токио, 1954).

Dilçiliyin çətin, mürəkkəb məsələlərindən biri dillərin mənşəyi məsələsidir. Dillərin genealoji təsnifi də bilavasitə buna əsaslanır. Genealoji təsnifatda yapon və Azərbaycan dilləri fərqli qruplarda yerləşir, üstəlik yapon dilinin hansı dil qrupuna malik olması hələ qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir.

Yapon dilçisi Yamada Yoşio yapon dilinin dillərin təsnifatında tutduğu yer barədə yazır: “Bir çox Qərb dilçiləri dünya dillərini üç tipdən birinə aid edirlər: iltisacı, flektiv və təcridolunmuş. Belə təsnifatın tam doğru olmaması çoxdan qeyd edilmişdir. Məsələn, yapon dilinin iltisacı türk dilləri ilə eyni tipdən olması fikri irəli sürülmüşdür. Lakin bu fikir kifayət qədər əsaslandırılmış hesab edilə bilməz. Çünki yapon dilində həm flektiv, həm də təcridolunmuş dillərə xas olan xüsusiyyətlər də vardır”¹.

V.M.Alpatova görə, “...tipoloji təsnifatların çoxunda yapon dilinin iltisacı dil kimi nəzərdən keçirilməsi o qədər də doğru deyildir”². Yapon ədəbi dili və dialektlərinin çoxunda ad sistemi tamamilə iltisacı, feil sistemi isə, əsasən, flektivdir. Bu dildə təcridolunmuş dillərin strukturuna xas təzahürlər isə Çin dilindən alınmalarla bağlıdır.

Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, yapon dilinin mənşəyi məsələsi tədqiq edilərkən diqqət, ilk növbədə, Çin dilindən alınmaların sərf-nəzər edilməsinə yönəlməlidir.

V.Kotviç Altay dillərinə həsr olunmuş əsərində tədqiqatçıların yapon dilini də bu dil ailəsinə aid etmələrinin əleyhinə çıxmışdır: “Yəqin ki, təcridolunmuş Koreya dilinə tunqus və mancurlarla təmas nəticəsində xeyli sayda tunqus və mancur ünsürləri keçmişdir. Q.İ.Ramstedt və Y.D.Polivanov Koreya dilinin Altay dilləri ailəsinə mənsub olması barədə fərziyyəni bu fakta söykənərək irəli sürmüşlər. Altay dilləri ailəsinə yapon, yukagir və paleoasiya dillərini daxil edərək onun genişləndirilməsi təşəbbüsünün, digər təşəbbüslər kimi, elmdə möhkəm yer tutmaq şansı yoxdur”³.

Yapon dilinin başqa dillərlə əlaqələrinin öyrənilməsində rus yaponşünaslıq məktəbinin nümayəndələrini xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Yaponşünaslığın ilk nümayəndələrindən olan Y.D.Polivanov öz axtarırlarının nəticəsi olaraq yapon dilini Cənubi Okeaniya ünsürləri ilə kontinental ünsürlərin əks olduğu hibrid dil hesab edərək, onu həm malay-Polineziya, həm də Koreya dili ilə eyniləşdirmişdir.

¹ Японский язык М.: ИВЛ, 1963, 179 с.

² Алпатов В.М. Япония: язык и общество. М.: Муравей, 2003, 56 с.

³ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М.: Изд.ИИЛ, 1962, .37 1с.

İki rus yaponşünasının – A.R.Zifeldt-Simumyaqi və N.N.Poppenin fəaliyyəti Bakının elmi həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. A.R.Zifeldt-Simumyaqi özünün tədqiqatçılıq təcrübəsinə əsaslanaraq yapon dili haqqında əldə etdiyi təsəvvür barədə yazır: “Mən hər dəfə əlimə yapon dili lüğəti götürəndə o qədər Ural-Altay kökünə rast gəlirəm ki, yapon milləti və onun dilinin əmələ gəlməsində aynu və malay-Polineziya, sonra isə Çin ünsürləri ilə yanaşı iştirak edən ünsürlərdən birinin Ural-Altay təbiəti barəsində şübhələrə yer qalmır. Müqayisəyə qədim yapon sözlərini cəlb edəndə bu oxşarlıq daha qabarıq olur”¹.

N.N.Poppe Ural-Altay nəzəriyyəsinin müvəffəqiyyət qazanması üçün “Altay dillərinin Ural dillərinə aid edilməsi məsələsinə dair” əsərində bir sıra şərtlərə əməl edilməsini tövsiyə edir. Onun fikrincə, Ural-Altay nəzəriyyəsinin qəbul edilməsi üçün yeni üsullar seçilməli, metodlar işlənib hazırlanmalıdır. Tədqiqatçı hər şeydən əvvəl öz tədqiqatlarının dairəsini məhdudlaşdırmalı, onları əvvəlcə məhdud sayda dillər – Ural, monqol və türk dilləri çərçivəsində aparmalıdır. Yalnız bundan sonra bu sıraya tunqus dillərinin əlavə edilməsi ilə Ural və tunqus dillərinin münasibətinə aydınlıq gətirilə bilər. Yapon və Koreya dilləri isə bu çərçivəyə sığmır².

Rus yaponşünaslığı yapon dilini Altay dilləri ilə əlaqədə öyrənmək işində aparıcı mövqeyini sonralar da saxlamış, N.A.Siromyatnikov və S.A.Starostinin elmi fəaliyyəti sayəsində yapon dilinin Altay dilləri ailəsinin üzvü hesab edilməsini fərziyyədən elmi mövqə, platforma səviyyəsinə qaldırmışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra altayşünaslar elmi axtarışlarında həmin tədqiqatçıların əldə etdiyi nailiyyətləri, bu sahədə görülən dəyərli işləri nəzərə almamış, araşdırmalarını Altay dillərinə yapon və Koreya dillərinin faktlarını cəlb etmədən davam etdirmişlər.

Altayşünaslar öz tədqiqatlarında N.A.Siromyatnikovun bu sahədəki işlərinin nəticələrini çox az hallarda nəzərə almışlar. O.P.Sunik Altay dillərində “mövcud olmaq” və “olmaq” semantikasını əks etdirən feillərə həsr etdiyi məqaləsində N.A.Siromyatnikovun yapon dilini Altay dilləri sırasına daxil etməsini qəbul etmişdir. O, müəyyən stereotiplər qarşısında uzun müddət gözləmə mövqeyi tutduqdan sonra bu sahədə fəallaşma dövrünün artıq gəlib çatdığını qeyd edir: “Bu mürəkkəb sahədə bizim

¹ Зифельдт-Симумяги А.Р. Урало-алтаистика, Кн.1. Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1927, № 12, 66 с.

² Поппе Н.Н. К вопросу об отношении алтайских языков к уральским // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. Баку: 1926, № 3, с. 10-51.

işimiz məcburi fəaliyyətsizlikdən sonra yenidən başlanır. A.N.Kononov kimi, bizə də elə gəlir ki, altayşünaslıq sahəsində müvəffəqiyyətin yolu türkoloqlar, monqolşünaslar, tunqus-mancuşünaslar, eləcə də Koreya və yapon dilləri, ola bilsin ki, hələ Altay dilləri sırasına aid edilməyən Ural dilləri mütəxəssislərinin söylərinin birləşdirilməsindən keçir”¹.

Müəllif onu da qeyd edir ki, həm Altay dillərinin, həm də Ural-Altay dillərinin struktur-tipoloji ümumiliyi mühümdür².

Bütün bunlar yapon dilinin Altay dilləri, o cümlədən türk dilləri ilə münasibətlərinin öyrənilməsinin nə qədər aktual və vacib olduğunu göstərir. Azərbaycan və yapon dillərinin tarixi aspektdə qarşılıqlı münasibətləri məsələsi də bu iki dilin Altay dilləri ailəsinə mənsubluğu kontekstində xüsusi maraq doğurur.

Sadaladıqlarımıza əlavə olaraq qeyd edə bilirik ki, yapon-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi yalnız dil tarixi, yaxud tarixi dilçilik baxımından deyil, həm də Azərbaycanın Yaponiya ilə getdikcə artan ictimai, siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələrinə, Azərbaycanın ali və orta məktəblərinin bəzilərində yapon dilinin tədrisinin perspektivlərinə pozitiv təsir baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın obyektı. Feil tarixən ən az dəyişikliklərə uğrayan, ən davamlı qrammatik kateqoriya kimi dillərin mənşəyinin, tarixinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olduğu üçün bu tədqiqatın obyektı kimi yapon və Azərbaycan dillərinin feilləri seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti yapon və Azərbaycan dillərində feillərin strukturu və semantikasındır .

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Altay dillərinin qohumluğuna dair hipotez ulu Altay dilinin onun qollarındakı bütün struktur və maddi fərqlilikləri izah edə bilən tam bərpa edilmiş sistemin olmaması səbəbindən sübut edilmiş hesab olunmasa da, bu qollarda böyük sayda uyğunluqların olması ehtimalı həmin hipotezin heç də əsassız olmadığını deməyə əsas verir. Dissertasiyanın əsas məqsədi də feil kateqoriyası çərçivəsində yapon və Azərbaycan dillərinin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və həmin xüsusiyyətlər əsasında bu dillərin Altay dilləri ilə qohum olması konseptual fikrini yeni faktlarla təsdiqləmək, yapon dilinin Altay dillərinə, o cümlədən türk dillərinə münasibətini bu müstəvidə işıqlandırmaqdır. Bu

¹ Суник О.П. О глаголах “быть” и “стать” в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 60-63.

²Yenə orada.

məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Altay dillərinin ümumi nəzəri məsələlərinin işıqlandırılması;
- Altay dillərinin yapon dili kənarında qalmaqla öyrənilməsinin nəticələrinə münasibət bildirilməsi;
- Altay dillərinin qohumluğu ilə bağlı mövcud fikirlərin tənqidi şərh;
- yapon dilinin Altay dilləri ailəsinə mənsubluğu fikrinin tipoloji uyğunluq faktları əsasında möhkəmləndirilməsi;
- türkoloqların altayşünaslıqda yaponşünaslığın və yapon dilinin yeri ilə bağlı fikirlərinin şərh edilməsi;
- yapon dilçilərinin altayşünaslıqda yaponşünaslığın və yapon dilinin yeri ilə bağlı fikirlərinin sistemləşdirilməsi;
- yapon və Azərbaycan dillərində feil kateqoriyalarının tipoloji struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- yapon və Azərbaycan dillərində feillərin leksik-semantik qruplarının tədqiqi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla şərtlənir ki, burada dilçilikdə ilk dəfə olaraq Altay və yapon dillərinin mənşə ümumiliyinə, geneoloji qohumluğuna dair hipotezin müasir dil faktlarına – yapon və Azərbaycan dillərində feillərin tipoloji uyğunluqlarına istinad edilərək əsaslandırılmasına cəhd göstərilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İndiyə qədər yapon dilinin hansı dil qrupuna aid olması, onun bütövlükdə Altay dilləri, o cümlədən türk dilləri ilə qohumluğu məsələsi tam həllini tapmamışdır. Bu baxımdan dissertasiyada əldə edilmiş nəticələrdən türk dillərinin və yapon dilinin tarixinin tədqiqi, Altay dillərinin mənşə ümumiliyinin başqa dillərin materiallarının cəlb edilməsilə öyrənilməsi və dillərin tipoloji baxımdan araşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat praktik baxımdan da əhəmiyyətlidir. Onun materiallarından etimoloji və ikidilli lüğətlərin, yapon və Azərbaycan dillərinə aid dərslərlərin tərtibində, kontrastiv dilçilik üzrə ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında, tərcüməçilik sahəsində istifadə oluna bilər.

Müəlifəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Ural-Altay, türk, monqol, tunqus-mancur, Koreya və yapon dilləri qohum dillərdir və eyni tarixi kökdən qaynaqlanırlar;
- yapon və Azərbaycan dillərində leksik paralellərin mövcudluğu yapon dilinin Altay dilləri sırasına aid edilməsinə əsas verir;

- yapon dilinin feil sistemi həm flektivlik, həm də iltisafilik əlamətlərinə malikdir;

- yapon və Azərbaycan dillərində feillərin leksik-semantik qruplarının bir sıra oxşar cəhətləri olsa da, yapon dilində nitq feilləri Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çoxmənalı və çoxfunksiyalıdır;

- Azərbaycan dilində feil dilin qrammatik quruluşuna uyğun vahid təsriflənmə sistemi üzrə dəyişir. Təsriflənmə məsdər şəkilçisi atıldıqdan sonra feilin kökünə və ya əsasına xüsusi qrammatik vasitələrin artırılması yolu ilə düzəlir ki, bu zaman feil ilkin leksik mənasını dəyişmədən yeni qrammatik mənalar kəsb edir. Bu qrammatik mənalar feilləri həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən səciyyələndirir;

- yapon dilində feillərin özünəməxsus təsriflənmə sistemi vardır. Bu dildə təsriflənmə beş variantdan ibarət olan feil əsaslarına müvafiq olaraq birinci, ikinci və qaydasız təsriflənmə tipləri üzrə aparılır;

- yapon və Azərbaycan dillərində feillərin struktur-qrammatik və leksik-semantik qrupları arasında oxşar cəhətlər mövcuddur. Lakin yapon dilində bəzi feili leksemlər vardır ki, onların Azərbaycan dilində leksik qarşılığı yoxdur. Belə hallarda həmin dil vahidlərinin tərcüməsi (izahı) təsviri üsulla aparılır;

- yapon və Azərbaycan dillərində feil söyləmin nüvəsini təşkil edir. Feillər feil əsasları və ya kökləri, onlara artırılan affikslər, köməkçi feillər, qrammatik konstruksiyalarla və ya sadalananların kombinasiyası ilə yaranır;

- nəzakətlilik yapon linqvokulturologiyasında formal təbəqələşmə iyerarxiyası prinsiplərinə əsaslanan və praqmatik-kommunikativ nitq aktında reallaşan spesifik qrammatik kateqoriyadır;

- yapon və Azərbaycan dillərində aşkarlanan çoxsaylı leksik vahidlərin struktur-kateqorial və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tipoloji təhlili onların hər iki dildə inventarının aparılması üçün əsas verir;

- genealoji cəhətdən oxşar (və ya fərqli) dillərdə ekvivalent dil işarələri arasında mövcud olan bəzi mənə fərqləri koqnitivliklə bağlıdır. Bu mənada feillərin semantik tutumuna görə omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi milli mentalitet kontekstində reallaşır.

Tədqiqatın nəzəri mənbələri kimi ümumi nəzəri və müqayisəli-tipoloji tədqiqat əsərləri, yapon dilinin Altay dilləri ilə əlaqəsinə həsr edilmiş əsərlər, yapon və Azərbaycan dillərinin qrammatikaları və onlarla bağlı tədqiqatlar, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada linqvistik təsviri, müqayisəli-tarixi və kontrastiv-tipoloji metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu və nəticələri müəllifin ölkə və beynəlxalq miqyaslı seminar və konfranslarda etdiyi məruzələrdə, “Altay dilləri nəzəriyyəsi və yapon dili”, “Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri” monoqrafiyalarında, eləcə də Azərbaycanın və xarici ölkələrin nüfuzlu elmi nəşrlərində dərc olunmuş 37 məqaləsində təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi mündəricat, ixtisarların siyahısı, giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində tədqiqatın aktuallığı, elmi yeniliyi əsaslandırılır, onun obyektinə və predmetinə, məqsədinə və vəzifələrinə, metodlarına, nəzəri və praktik əhəmiyyətinə müəyyən edilir, aprobasiyası, strukturu və elmi-nəzəri mənbələri haqqında məlumat verilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim edilir.

Dissertasiyanın *“Altayşünaslıq və yapon dili” adlanan I fəslinə* iki yarım-fəsiləndən ibarətdir. Bu fəsilə Altay dillərinin ümum-nəzəri məsələləri, Altay dilləri nəzəriyyəsinin əsr yarımliq tarixi işıqlandırılır, yaponşünaslığın altayşünaslıqda yeri, yapon və Altay dillərinin münasibəti araşdırılır. Burada bir sıra görkəmli altayşünas və yaponşünasların tədqiqat işləri şərh edilir, Altay dilləri ailəsinə daxil olan dillərin geneoloji qohumluğunun sübutu üçün müəyyən edilmiş meyarlara, altayşünaslıq məsələlərinin Koreya və yapon dilləri olmadan tədqiqinə münasibət bildirilir.

I fəslin “Altayşünaslıq və Altay dillərinin ümumi-nəzəri məsələləri”ndən bəhs edilən birinci yarım-fəsilində altayşünaslıq məsələləri yapon və Koreya dillərinin materialları, bu dillərin Altay dilləri sırasına aid edilib-edilməməsi nəzərə alınmadan təhlil edilir. Belə yanaşmanın səbəblərinin, əlbəttə, əsaslı və ətraflı şərhə ehtiyacı vardır. Müasir altayşünaslıq bir tərəfdən müqayisəli-tarixi dilçiliyin (xüsusən də hind-Avropa dilçiliyinin) nailiyyətlərini, digər tərəfdən isə mövcud materiallar əsasında öz linqvistik-etimoloji və linqvistik-tipoloji istiqamətlərini müəyyənləşdirərək müvafiq tədqiqatlar aparır. Artıq bir sıra nəticələr də

əldə olunmuşdur. Bütün bunlar haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün müasir altayşünaslığın inkişaf tarixinə qısa nəzər salmaq kifayətdir.

Bu yarımfəsildə belə bir müddəaya üstünlük verilir ki, yapon dilinin Ural-Altay dilləri ailəsinə aid edilməsi fikri (bəzi dilçilər hələ də yapon dilini təcridolunmuş dillər sırasına aid edirlər) altayşünaslıqda özünə daha çox tərəfdar tapmaqdadır. Müasir altayşünaslıq uzun müddət sürən fasilədən sonra öz problemlərini müəyyənləşdirərək olduqca fəal surətdə onların araşdırılması ilə məşğul olmaqdadır. Bu istiqamətdə O.P.Sunikin¹ V.İ.Tsintsiusun,² İ.V.Kormuşinin³, N.D.Andreyevin,⁴ Q.P.Melnikovun⁵ tədqiqatları diqqət mərkəzindədir.

¹ Суник О.П. К вопросу о возвратных местоимениях в алтайских языках // ПОАЯ, 1971, с. 80-84; Суник О.П. Местоимения “сам”/ “свой” и их морфологические дериваты в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков, 1978, с. 73-77.; Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках. М.: ИВЛ, 1960, 112 с.; Суник О.П. Проблема общности алтайских языков, некоторые итоги и ближайшие перспективы её изучения / Проблема общности алтайских языков. Тезисы докладов. Л.: Наука, 1969, 88 с.; Суник О.П. Проблема общности алтайских языков. М.: ИВЛ, 1971, с. 7-21; Суник О.П. О глаголах “быть” и “стать” в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 60-63; Суник О.П. О глаголах “быть” и “стать” в алтайских языках и их морфологические дериваты // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. Л.: Наука, 1978, 193 с..

² Цинциус В.И. О некоторых лексических моделях алтайских языков / Конференция по проблемам изучения универсальных и ареальных свойств языков. Тезисы докладов. М.: Наука, 1966, 215 с.; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 30-34; Цинциус В.И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 76-78.; Цинциус В.И. Задачи сравнительной лексикологии алтайских языков // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков, 1972, с. 3-14; Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л.: Наука, 1972, с. 15-70.; Цинциус В.И. К истории форм множественности в алтайских языках // Очерки по сравнительной морфологии алтайских языков. Л.: Наука, 1978, с. 18-22.; Цинциус В.И. Параллельные синонимичные ряды в языках алтайской семьи и их роль при сравнительно-историческом изучении лексики // Алтайские этимологии. Л.: Наука, 1984, с. 7-16.; Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смягченными губно-губными «*П» и заднеязычными «*К» // Алтайские этимологии. Л.: Наука, 1981, с. 17-29.

Dissertasiyanın bu yarım fəslində dəyərli və fundamental mənbə kimi N.A.Siromyatnikovun və S.A.Starostinin altayşünaslıq nəzəriyyəsinin sonrakı inkişaf mərhələsindən bəhs edən tədqiqat əsərləri nəzərdən keçirilir. Hər iki dilçinin yapon dilinin etimoloji və tipoloji tədqiqi ilə bağlı bir sıra əsərləri altayşünaslıq mövqeyindən yazılmışdır. Xüsusilə də N.A.Siromyatnikovun qədim yapon dilinin Ural-Altay qatı ilə bağlı fikirləri altayşünaslıq elminin canlanmasında əhəmiyyəti rol oynamışdır. Onun belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, indiyə gədər Altay dillərinin geneoloji qohumluğu ilə bağlı tədqiqatlardan kənarda qalmış yapon və Koreya dillərindəki leksik paralellər bir dil ailəsi həddlərindən kənara çıxan Ural-Altay dilləri üzrə etimoloji araşdırmalara cəlb edilməlidir. N.A.Siromyatnikov Ural-Altay və yapon köklərinin müqayisə edilməsinin əhəmiyyətini bir də onda görür ki, iki min ildən artıq bir müddətdə yaponlar altaylılarla bilavasitə təmasda olmamışlar. Odur ki, bu dildə aşkar edilmiş leksik paralelləri, alınma sözləri onların çox qədimdə yapon mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi Avrasiya qitəsindən yapon adalarına köçdükləri dövrə aid etmək lazımdır.

N.A.Siromyatnikov müxtəlif dillərin müqayisəli tədqiqatının şərtlərini aşağıdakılarda görür: “Müxtəlif dilləri müqayisə edərkən hər şeydən əvvəl fonetik quruluş – fonemlər sistemi, hecanın quruluşu, kök-sözdə hecaların sayı, morfemlərin tərkibində və təmas nöqtələrində samitlərin toplanmasının olub-olmaması, irəli və geri assimilyasiyasının

³ Кормушин И.В. Проблема общности алтайских языков // Научная конференция в Ленинграде. Вестник АН СССР, 1969, № 10, с.112-113.; Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайских языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 58-60.; Кормушин И.В. К методике сравнительного изучения алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 23-30.; Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки по сравнительной морфологии алтайских языков. Л.: Наука, 1978, с. 34-41.; Кормушин И.В. Система времён глагола в алтайских языках. М.: Наука, 1984, 88 с.; Кормушин И.В. Праязык: ближняя и дальняя реконструкция // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. М.: Наука, 1988, с. 90-115.

⁴ Андреев Н.Д. Методы индоевропеистики и проблема алтайской общности // Проблема алтайских языков. М.: Наука, 1971, 187 с.

⁵ Мельников Г.П. Алтайская гипотеза с позиции системной лингвистики // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 61-78.

rolu, samit və sait kateqoriyalarını fərqləndirən əsas diferensial əlamətlər müqayisənin obyektı olmalıdır”¹. N.A.Sıromyatnikovun apardığı bir sıra fonetik müqayisələr də maraq doğurur. Xüsusən, yapon dilində sözün birinci hecasının Altay dillərinə uyğunluğu məsələsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, yapon dilində birinci hecasında *i* səsi olan sözlərə Altay dillərində *a* səsi uyğun gəlir: yapon dilində *şiro-/şira*-“ağ” sözü mongol və Azərbaycan dilində “*sarı*” mənasına uyğun gəlir. Qədim yapon dilində *i* səsinin *u*, *o*, *e* səslərinə keçməsinə müəllif “ilkin keçid” adlandırır. Tədqiqatçı yuxarıda verilən nümunələrə əsasən, yapon dilini başqa dillərlə müqayisə etməyin metodikasını hazırlamışdır.

Kontekstdən asılı olaraq ötürülən köməkçi informasiyanın bir hissəsinin ünsiyyət şəraitindən asılılığı frazadakı sözlərdən ötrü heç bir köməkçi ünsürün tələb olunmaması anlamına gəlmir. Deməli, nəzərdən keçirilən determinant da hər bir müstəqil söz kimi öz funksiyasını situasiyaya uyğun yerinə yetirməlidir. Bu nəticə istisnasız olaraq bütün Altay dillərində müşahidə olunan faktlara uyğundur.

Kökün leksik mənasının dəyişməsi xüsusi köməkçi ünsürlər olmadıqda yalnız kontekstin genişləndirilməsi hesabına mümkündür. Sözlər arasında əlaqələrin ifadə olunmasını isə sözlərin ardıcılığı ilə əvəz etmək olar. Məhz buna görə də bütün Altay dillərində cümlədə sözlərin sabit ardıcılığı uzlaşdırıcı morfemlərin ixtisarına səbəb olur. Morfem nə qədər mücərrədirsə, ona dəqiqləşdiricinin (atributun) tələb olunması ehtimalı bir o qədər yüksəkdir.

Şəkilçilərə qənaət sayəsində nitqdə bir qisim sözlər tək köklərdən ibarət ola bilər. Nitq zəncirinin konstituentlərinə bölünə bilməsi üçün köklərə sait də, samit də daxil olmalıdır. Ona görə də Altay dillərində yalnız bir neçə samit, yaxud saitdən ibarət olan köklərə rast gəlmirik, tək saitdən ibarət olan köklər isə nadir hadisədir. Deməli, şəkilçilərdə də həm sait, həm də samitdən istifadə edilməlidir. Altay dillərinə xas olan bu xüsusiyyət sait və samitlərin bir yerə cəmləşməsi nəticəsində müvafiq olaraq sait və samitlərdən ibarət “aralıq qat” da (arakəsmə) əmələ gətirir: Məsələn: *ata-mız, ata-sı...*

Sözün ahəng (sinharmonik) çalarları yalnız kök vokalizmi sistemində çoxlu miqdarda sait fonemlərin və müvafiq surətdə şəkilçi vokalizmi sistemində xeyli sayda səs tiplərinin olduğu halda mümkündür. Altay

¹ Сыромятников Н.А. О лексике, общей у японского языка с индонезийским и тагалскими языками // Вопросы японской филологии. Изд. Моск.ун-та, 1970, вып. 1, с. 109-119.

dillərinin vokal sistemlərində saitlərin tərkibinin zəngin olması bu nəticəni təsdiq edir.

Q.P.Melnikov öz tədqiqatlarında Altay dillərinin fərqli xüsusiyyətlərini araşdıraraq sistemləşdirmişdir. Onun fikrincə, saitlərin ahəngi o halda səmərəlidir ki, sait sistemi aydın simmetrik qarşılaşma tiplərinə malik olsun. Bu mənada klassik türk saitləri ahəngdarlıq baxımından daha uyğun hesab olunur.

Ahəng qanununa (sinharmonizmə) görə samit+sait tipli konstruksiyalarda morfemlərin bir-biri ilə kontaktı nəticəsində samitlər fərqləndiricilik funksiyasını yerinə yetirən saitlərə maneçilik yaratmamalı və onların artikulyasiyasına uyğunlaşmalıdır. Bu cəhətdən ən münasib səslər sonorlardır. Ona görə də sonorların yeri sözün kökündə deyil, şəkilçilərindədir. Sözün əvvəlində saitdən öncə elə samit işlənəməlidir ki, öz artikulyasiyası ilə sinharmonik cərgəyə istiqamət verən saitə kömək edə bilsin.

Altay dilləri nəzəriyyəsinin tarixi kifayət qədər uzundur. Bu ziddiyətli elmi dövrdə yapon dilinin (eləcə də Koreya dilinin) Altay dillərinə aid edilməsi fikri ümumən qəbul olunmamışdır.

Türkoloqların yapon dilini Altay dilləri sırasına aid etmələrinə gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, burada da vahid fikir mövcud deyildir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi türkoloqların öhdəsində yapon dili üzrə kifayət qədər materialın olmamasıdır. Məhz ona görə altayşünaslar, əsasən, türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin materialları ilə kifayətlənməli olmuşlar.

I fəslin ikinci yarımfəslə "Yaponşünaslığın altayşünaslıqda yeri və yapon dili ilə Altay dillərinin münasibəti məsələləri" adlanır. Bu yarımfəsilə yapon dili də daxil olmaqla Ural-Altay dillərinin tədqiqi tarixi ətraflı araşdırılır. Burada iki yarımfəsilə yaponşünaslığın altayşünaslıqda yeri ilə bağlı həm türkoloqların, həm də yaponşünasların fikirləri şərh edilir.

Ural-Altay dilləri nəzəriyyəsinin mübahisəli tədqiqat tarixi vardır. Yapon dilinin Ural-Altay dilləri sırasına aid edilməsi haqqında fikir təxminən əsryarım bundan əvvəl irəli sürülmüşdür. Bununla əlaqədar N.A.Siromyatnikov yazır: "Lakin həmin nöqteyi-nəzərin təsdiq edilməsi üçün uzun müddət kifayət qədər material olmamışdır. Hal-hazırda həmin problem əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılmışdır. Bununla belə, Koreya və yapon dilinin Altay dilləri sırasına aid olması fikrini heç də hamı qəbul

etməmişdir. Bundan əlavə, indiyə qədər elmi ədəbiyyatda belə bir hökm təkrar edilir ki, guya yapon dili təcrüd olunmuş dildir”¹.

Türkoloqlar arasında yapon dilinin Ulu-Altay dilləri sırasına aid edilməsinin tərəfdarları kimi, əleyhdarları da olmuşdur. Bunun səbəbi, həqiqətən, Altay dilləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların öhdəsində kifayət qədər yapon dili materialının olmaması idi. Bu və ya başqa səbəblərə görə altayşünaslar əsasən türk, moңqol və tunqus-mancur, qismən də fin-uqor dillərinin materialları ilə kifayətlənmişlər. Həmin dillərin materiallarının çox olması perspektivdə onların tədqiqatlara daha intensiv cəlb edilməsinə imkan yaratmışdır. Altayşünaslıq kontekstində dillərin faktik qohumluğunun öyrənilməsinə bəzən subyektiv səbəblərdən müəyyən məhdudiyətlərin qoyulması bu problemin mürəkkəbliyi və tədqiqatçıların maraq dairəsinə uyğun aparılması ilə şərtlənir. Bu baxımdan materialların tam həcmdə işlənilib ortaya qoyulmaması tamamilə təbii və məntiqli görünür.

Altay dilləri nəzəriyyəsinin yaranmasından keçən əsryarımlıq tarixi dövr ərzində bu dillərin geneoloji qohumluğunun əsas meyarlarını və prinsiplərini müəyyənləşdirən dilçilər problemi kompleks şəkildə, yapon və Koreya dillərinin materiallarını tədqiqata cəlb etməklə araşdırmağa çalışmışlar.

N.A.Siromyatnikov göstərir ki, təkcə iki söz deyil, onların bütöv cərgəsinin qohum kökə (QK) aidliyi müəyyən edilərkən sözlərin semantik tərkib hissələrinə bölünməsi metodundan istifadə edilməsi vacibdir. Bu, ondan irəli gəlir ki, bir dildə QK-lər silsiləsinin mənalarının başqa dillərdəki ilə tam üst-üstə düşməyəcəyi halların olması mümkündür. Semantik tərkib hissələrini araşdırarkən feili leksemlərin mənalarının kortəbii şəkildə hissələrə bölünməməsi vacibdir. Məsələn, yapon dilində adlandırma dilin müəyyən şərtlərinə uyğun yerinə yetirilir. Dil daşıyıcıları bir əşyanı adlandırarkən digərinin əlamətindən istifadə edirlər. Məsələn, *şimo* “qırov” sözündə dörd semantik tərkib hissəsi ayırd edilir: “ağlıq”, “soyuq”, “aşağı /ətək”, “rütubət, nəmlik”.

N.A.Siromyatnikova görə, yapon dilində yazıyaqədərki alınmalar QK-lər sistemə səsəlməyə görə yaxın silsilələr fonunda yenidən mənalandırılaraq daxil olmuşdur. Məsələn: Çin mənşəli *ume* “yapon gavalısı” kəlməsi yapon dilinə *uma-* ”dadlı” mənasında daxil olmuşdur.

Çoxsaylı nümunələr əsasında aparılmış müqayisələr belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, iki dildə fonetik cəhətdən yaxın olan

¹ Сыромятников Н.А. Об урало-алтайском слое древнеяпонского языка // Народы Азии и Африки. М., 1967, № 2, с.117-130.

sözlərdə köklərin semantik tərkib hissələri eyni olmaya bilər (yap. *tsuki* “ay”; türk. *tuğıl* “ışıldayan”). Lakin həmin köklərin eyniləşdirilməsi üçün tam semantik uyğunluq tələb olunmur. Bunun əvəzində başqa bir tələb irəli sürülür: leksikanın ümumi qədim qatını aşkar etmək üçün bütün müşahidə edilən dillərdə oxşar QK-lər silsilələrini (cərgələrini) tapmaq vacibdir. Başqa sözlə, müqayisə “atomar” olmamalıdır; kökləri təkbətək deyil, bütöv cərgələr üzrə, “molekulyar səviyyədə” müqayisə etmək lazımdır. Göründüyü kimi, dillərarası müqayisənin bu metodika ilə tədqiqi mürəkkəb və çətinidir. Çətinlik QK-lər arasında fonetik fərqlərin həqiqi gerçəkliyin predmetləri arasındakı real və mürəkkəb fərqlilikəri əks etdirmələri ilə izah olunur. Məsələn, sabit vurğulu dillərdə yapon dilindəki iki, üç və daha çox məna çaları olan sözlərə tam uyğunluq tapmaq çətinidir: *aşi* “ayaq”, *aşi* “qarğı, qamış” və s.

Bütün qohum dillərdə səs tərkibinə və mənasına görə yaxın olan QK kompleksləri mövcuddur. Yapon dilində heroqlifikanın təsiri altında müxtəlif işarələrlə yazılan QK fərqli şəkildə dərk olunur. Halbuki Çin yazısı yazıyaqədərki dövrün əsl yapon sözləri arasında mövcud olan yaxınlığı əks etdirə bilməmişdir. Ona görə də yaponşünaslıqda köklərin müqayisəli tədqiqi sahəsində aparılan araşdırmalar hind-avropaşünaslıqla müqayisədə geridə qalmışdır.

Dissertasiya işində semantik tərkib hissələrin müqayisəsi metodu ilə QK mənalарının müqayisəli təhlili daha çox üstünlük təşkil edir.

Yapon dilində köklərin (sözlərin) tək-tək deyil, QK-lərin bütöv silsiləsi kimi təqdim edilməsi, “heroqliflərin yaponsayağı oxunması” yaddaşxlamamı asanlaşdırma bilər. O, zəruri mnemonik assosiasiyalar yarada bilər və onların olmaması leksikanın öyrənilməsinə mənasız əzbərçiliyə çevirə bilər.

Altayşünaslıq sahəsində keçən əsrdə əldə olunmuş ən böyük nailiyyətlər digər rus yaponşünası S.A.Starostinin adı ilə bağlıdır.

Dissertasiyada S.A.Starostinin nostratik makrodil ailəsinə daxil edilən dillərin qohumluq dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi üçün Svodeşin leksikostatik metodunun – qlottoxronologiyanın elmi postulatlarına münasibəti ön plana çəkilmişdir. Altay dilləri ailəsinə daxil olan dillərin qohumluq dərəcəsinə sübut etməyə imkan verən uyğunluqlar məhz S.A.Starostinin təklif etdiyi şərtlər əsasında müəyyən edilmiş və konkret faktlara istinadən izah edilmişdir.

Onun “Altay problemi və yapon dilinin mənşəyi” əsərində altayşünaslığın yapon dili ilə əlaqədar ən son nailiyyətləri ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, iki və daha artıq dilin mənşəcə qohumluğu-

ndan bəhs edərkən üzərində müntəzəm fonetik uyğunluqlar qeyd ediləcək çoxlu sayda əsas leksik vahidlərin (bazis leksikası) və üzərində fonetik uyğunluqların müqayisəli təhlili üçün yerinə yetiriləcək müvafiq qramemlərin (qrammatik morfemlərin) olması əsas şərtlərdəndir.

Altay dillərinin tarixi morfologiyası müfəssəl şəkildə işlənmişdir. Koreya və yapon dilləri də daxil olmaqla bütün Altay dillərini birləşdirən morfoloji və sintaktik paralellər mövcuddur. Həmin dillərin dərin struktur yaxınlığı da şübhə doğurmur. Onların genetik əlaqələri nəzərdən keçirilərkən bu məqam həlledici deyildir.

Türk, monqol, tunqus-mancur və Koreya dilləri arasında fonetik uyğunluqları nəzərdən keçirərkən Altay dillərində hər dil qrupunun yarım sistemlərini bütövlükdə əhatə edən müntəzəm fonetik uyğunluqlar sisteminin müəyyənləşdiyini görmək mümkündür. Belə çıxır ki, genetik qohumluğun başlıca şərti burada yerinə yetirilmişdir. Lakin genetik qohumluğu təsdiq etmək üçün bu kifayət deyildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin uyğunluqlar bazis leksikada müşahidə olunur, başqa sözlə, yuxarıda təsvir edilmiş uyğunluqlar sistemi nəzərdən keçirilən yarımqrupların alınma leksikasını deyil, ilkin qatını səciyyələndirir.

Altay dilləri arasındakı fərqlərə münasibətlə bağlı N.A.Baskakovun bir fikri, zənnimizcə, xüsusi diqqətə layiqdir: “Bütün Altay dillərinin homogen yaxud homoloji təbiəti vardır. Onlar daha əvvəllər özlərinə uzaq qohum olan Ural-Altay dillərinin daha iri arealına daxil olmuşlar. Ural-Altay dillərinin avtonom yayılma ərazisi hind-Avropa dillərinin geniş arealından şimala doğru yerləşmişdir... Altay dilləri arasında nisbi ayrılıqlar və həmin dillərin konkret yarımqrupları arasında ayrılıqların müxtəlif xarakteri, birincisi, həmin dil qruplarının arasında olan yaxınlıq və təmasların intensivliyi ilə, ikincisi, müxtəlif adstrat və substrat qohum və yad dil və ləhcələrin təsiri ilə baş vermişdir”¹.

Birinci fəsildə A.M.Şerbakın, G.Dörferin fikirlərinə də münasibət bildirilmişdir. A.M.Şerbak² fin-uqor və samodi (Ural) dillərinin müstəqil qruplar kimi göstərilməsini və Altay dillərinin tərkibinin türk, monqol və tunqus-mancur dilləri ilə məhdudlaşdırılmasını son üç-dörd onillikdə

¹ Баскаков Н.А. Морфологическая структура слова в тюркских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963, с. 76-83.

² Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой). М.: Наука, 1966, с. 146-162.

altayşünaslıq sahəsində tədqiqatların mühüm nəticəsi kimi qiymətləndirir. O, Altay fərziyyəsini belə bir yeni variantda daha inandırıcı və daha çox rəğbət doğuran bir fərziyyə hesab edir.

G.Dörfer bu qənaətə gəlir ki, Altay fərziyyəsini yoxlamaq üçün leksik materialın müqayisə edilməsi kifayət deyildir. O, Altay dilləri fərziyyəsinin tərəfdarlarının çoxunun müəyyən oxşar sözləri seçib müqayisə etdiyini, lakin bütövlükdə səs sistemlərini tədqiq etmədiklərini nöqsan kimi qiymətləndirir.

Dissertasiyada tədqiqatçıların Ural-Altay dillərində müəyyən etdikləri leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin (bəzən osmanlı türkcəsinin) leksik vahidləri ilə uyğunluğu müqayisəli şəkildə verilmişdir. Məsələn, yapon dilində *kata* “bərk, sərt” sözünün osmanlı türkcəsində *katı*, Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialektlərində *qatı*(*laşmaq*),*qəti*,*qətil* sözləri ilə; yapon dilində *take* “hündürlük”, *taka-* “hündür, uca” – orx. *ta*. sözləri Azərbaycan dilində *dağ*, *taya* (üst-üstə qalanmış ot) sözləri ilə müqayisə edilə bilər.

Dissertasiyanın *II fəsl*i “*Yapon və Azərbaycan dillərində feillərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri*” adlanır. Bu fəsilə yapon və Azərbaycan dillərində feillərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, doqquz yarım fəsilə onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

*Fəslin birinci yarım fəsl*i “*Azərbaycan və yapon dillərində feil anlayışı və onun struktur-qrammatik xüsusiyyətləri*” adlanır. Qeyd olunur ki, dünya dilləri arasında elə bir dil yoxdur ki, onun leksik tərkibində feil qatı bu və ya başqa şəkildə fərqləndirilməmiş olsun. Bu mənada feil dil universalisi hesab oluna bilər. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində olduğu kimi, yapon dilində də feil morfoloji xüsusiyyətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə hərtərəfli və əhatəli şəkildə tədqiq olunsada, bu proses hələ də davam edir.

Yapon dilçilik ədəbiyyatında da göstərildiyi kimi, feil immanent morfoloji əlamətlərinin zənginliyinə və əsas sintaktik funksiyası olan predikativliyinə görə digər nitq hissələrindən müstəsnaılığı və əlahiddəliyi ilə fərqlənir. Məntiqi-qrammatik kateqoriya hesab edilən predikativlik genealoji bölgüsündən və morfoloji təsnifindən asılı olmayaraq bütün dillərdə cümləni səciyyələndən ilkin şərtədir və bütün hallarda digər əsas şərtlərlə müqayisədə ön plana keçir. Yapon dilində feil (動詞 *douşi*) Azərbaycan dilində olduğu kimi, əşyanın hərəkətini, hal və vəziyyətini, tərzini, prosesini və s. bildirən əsas nitq hissəsidir. Yapon dilində feilin

postpozitiv – う /-u ünsürlü lüğət formasına Azərbaycan dilində feilin məsdər forması uyğun gəlir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilli lüğətlərdə məsdər forması funksiyasını feilin III əsası (lüğət forması) yerinə yetirir. Lakin sonu **u** ilə bitən hər söz feil deyildir. Başqa sözlə, kana əlifbasına əsasən, yazıda feilin lüğət forması *u* anlautlu – く /ku、 – ぐ /qu、 – す /su、 – つ /tsu、 – ぬ /nu、 – ぶ /bu、 – む /mu、 – る /ru sonluqlu hecalardan ibarətdir. Feil formaca dəyişdiyi hallarda okuriqana ilə yazılır: 会う *au* “görüşmək”, 書く *kaku* “yazmaq”, 急ぐ *isoqu* “tələsmək” 話す *hanasu* “danışmaq”, 立つ *tatsu* “(ayaq üstə) durmaq”, 死ぬ *şinu* “ölmək”, 学ぶ *manabu* “öyrənmək”, 読む *yomu* “oxumaq”, 見る *miru* “görmək, baxmaq”, 考える *kanqaeru* “fikirləşmək”. Yapon dilində feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, leksik-morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi onların formal-qrammatik göstəticisi olan əsasları və ya kökləri ilə sıx bağlıdır. Yapon dilində feilin beş əsası vardır. Qocuon cədvəlinə əsasən, feilin əsasları あ、い、う、え、お saitlərindən biri ilə bitən konkret heroqliflərin sırası ilə müəyyən edilir.

Feilin birinci əsası olan あ/a inkar forması (否定形 /*hiteikei*) dildə inkar mənasını bildirmək üçün istifadə edilir. Feilin əsasına – ない /- *nai* inkar suffiksinin artırılması ilə düzələn sadə inkar forması müstəqil şəkildə işlənmişdir. Məsələn: *iku: ika +nai*.

Feilin ikinci əsası olan い /i orta, birləşdirici forma (連用形 /*renyoukei*) feillərin digər formalarını, xüsusilə də, – ます /-*masu* suffiksini artırmaqla nəzakətlik formasını əmələ gətirmək üçün işlədilir. Feilin ikinci əsasıdan xəbərin orta formasının və feili isimlərin yaradılmasında da istifadə edilir: 話す /*hanasu* – danışmaq, nəql etmək; 話し /*hanashi* – danışq, hekayə.

Feilin üçüncü əsası olan う /u forması (辞書形 /*jishokei*) feilin lüğət formasının göstəricisidir. Bir sıra sintaktik konstruksiyaların yaradılmasında bu əsasdan istifadə edilir.

Feilin dördüncü əsası olan え forması (命令形 /*meireikei*) şərt və birinci təsrifdən olan feillərin əmr formalarını əmələ gətirmək üçün istifadə edilir.

Feilin beşinci əsası olan お ehtimal, güman, dəvət forması (意向形 /*ikoukei*) müstəqil işlənir və hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün sadə dəvəti bildirir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, yapon dilində də feillər lüğət mənalardan asılı olaraq iş, hal, hərəkət, vəziyyət, proses, hadisə və s. bildirən leksik-semantik məna qruplarına malikdir. Feillərin leksik-qrammatik məna qrupları isə onları morfoloji və sintaktik cəhətdən səciyyələndirən xüsusi qrammatik kateqoriyalar sisteminin köməyi ilə formalaşır. Yapon dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Bu dildə feillər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir.

Müasir Azərbaycan dilində feillər öz quruluşu etibarilə müxtəlifdir. Bəzi feillər yalnız bir kökdən, bəzisi kök və sözdüzəldici (və ya formadüzəldici) şəkilçilərdən, digərləri isə iki və ya daha artıq sözdən ibarət olur.

Yapon dilində feillərin konfigurasiyasındakı müxtəlifliklər nəzərə alınmış və onlar Azərbaycan dilində olduğu kimi, quruluşca üç növə bölünmüşdür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.

Sadə feillər. Heç bir leksik budaq morfem qəbul etmədən feilə xas olan kateqoriyaları əks edən feillər sadə feillər adlanır¹. Sadə feillər sözdüzəldici şəkilçisi olmayan feillərdir: *getmək, yazmaq, olmaq, etmək, gəlmək* və s. Sadə feillərə tərkib hissələrinə ayrılmayan feil əsasları daxildir. Feil əsasları öz leksik mənasına görə iki qrupa bölünür: a) feil mənası olan feil əsasları: *oxu, qaç, get, gəl*, b) adlarla omomorf olan feil əsasları: *köç – köç(mək), at – at(maq), dad – dad(maq), şiş – şiş(mək)*. Müasir Azərbaycan dilində feil kökləri ilə bəzi adların səs quruluşundakı eyniyyət sinkretizmin əsasında deyil, şəkilçidə olduğunu göstərir: *yarıs – yarıs(maq); qoxu – qoxu(maq); sarı – sarı(maq)* və s. Nümunə: 1. Bir *dön* bizim Bakıya *bax*; 2. Ayağa *qalx*, Azərbaycan! (M.Araz); 3. *Keç* bu dağdan, bu arandan (S.Vurğun).

Sadə feillər semantik inkişafına görə bir neçə qrupa bölünür: tam müstəqil feillər, yarımüstəqil feillər, köməkçi feillər, yarımçıq və ya şəkilçiləşməkdə olan feillər. Azərbaycan dilində birhecalı feillər daha qədim tarixə malik olduqları halda, ikihecalı və üçhecalı feillərin sonradan yaranması ehtimal edilir.

Yapon dilində sadə feillərə (*單純動詞/ tanjundouşi*) müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən hissələrə ayrılmayan feillər aid edilir. Yəni sadə feillərə müstəqil leksik mənaya malik olan birəşanlı (təktərkiibli) feillər daxildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yapon dilində feillər əsaslar, zaman,

¹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.

növ, şəkillər, tərzlər üzrə təsriflənir. Feili bağlama isə formalarına və hərəkətin istiqamətlənməsi kateqoriyalarına malikdir.

Türkoloji ədəbiyyatda da qeyd olunduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində feilin əsası ilə kökü üst-üstə düşməyə də bilər. Oxşar vəziyyət yapon dilində də müşahidə olunmaqdadır. Nümunə olaraq aşağıdakı sadə feillərə diqqət yetirək:

1. 照る /te-ru “parıldamaq,işıldamaq” (照/te - əsas və kök üst-üstə düşür);

2. 照らす/tera-su “ışığılandırmaq” (照ら/tera – əsas, 照/te isə kökdür).

Özlüyündə sadə feillər təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkar, semantik cəhətdən tək mənalı və ya çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim ola bilər. Bu cəhət həm Azərbaycan, həm də yapon dilinin feillərinə xas olan cəhətdir.

Düzəltmə feillər. Azərbaycan dilində düzəltmə feillər, əsasən, isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, yamsılamalar və feil köklərindən müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Həmin şəkilçilər isə iki qrupa bölünür:

a) adlardan feil əmələ gətirən şəkilçilər: *-la (-lə), -lan (-lən), -laş (-ləş), -an (-ən), -a (-ə); -ar (-ər), -ı (-i, -u, -ü), -sa (-sə), -imsə (-ümsə), -al (-əl), -ilda (-ildə, -ulda, -üldə), -ıq (-ik, -uq, -ük), -ix, -aş (-əş).* Məsələn;

1. *Rahilə içəri girib qapını bərk bağladı, ondan sarı ki, heç nədən adamı boğazlayırlar (Mir Cəlal).* 2. *Qar ayaq altında qalıb hamarlanmışdı (M.Süleymanov).* 3. *Yolumu gözlədin hər səhər, axşam; Salam, dar ağacı, əleyküm salam (R.Behrudi);* 4. *Yoxsa sən də yatmışlara, batmışlara; Qeyrətini satmışlara parçaladın (M.Araz).*

b) feildən feil əmələ gətirən şəkilçilər: *-ın⁴; -ala,-ələ; -xa -xala; -xul; -nux; -uz; -qla, -klə; -ca // -cala; -əclə; -kə // kələ; -marla; -la, -lə: -ı (-i, -u, -ü); -na (-nə); -mala, -mələ; -ix, -ik, -ux, -ük; -sın, -sin, -sun, -sün; -ımsın, -ümsün, -msın; -aş, -ış⁴; -dır⁴; -ar²; -ir⁴; -it⁴ (t); -əzi; -ümsə; -irgə; -tala, -tələ; -marla, -arla; -şə və s.* Məsələn;

1. *Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin; Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram əl çəkin (M.Ə.Sabir);* 2. *Ana oğul böyütdü gur, çatmaqas, gensinə; Ana oğul böyütdü, oğul deyirəm sənə (Ə.Kərim);* 3. *Mən ellər bağında azad bir quşam. Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam (S.Vurğun).*

Bəzi alimlər düzəltmə kökdən bəhs edərkən onların tək cə muasir vəziyyətini deyil, tarixini də əsas hesab edirlər.

Düzəltmə feillər 派生動詞 / *haseidoushi*: Müasir yapon dilçilik ədəbiyyatında yapon dilində feillərin quruluşca iki növü göstərilir: sadə və mürəkkəb. Tədqiqat zamanı Azərbaycan dilində «ad+sözdüzəldici şəkilçi» və «sifət+sözdüzəldici şəkilçi» konstruksiyaları ilə adlardan düzələn bəzi düzəltmə feilləri yapon dilindəki ekvivalentləri ilə müqayisə etdikdə bu dildə də düzəltmə feillərin ilkin cürcətilərini müşahidə etdik.

Müşahidələrimizi aşağıdakı nümunələrlə əsaslandırmaq olar:

1. İsimlərdən əmələ gələn düzəltmə feillər:

Kollektiv-ləş-mək 集団-化する / *shudan-ka suru*

Taksiyə oturmaq タクシーに乗る / *takushi-ni noru*

タク - る *taku - ru*

2. İsmi sifətdən əmələ gələn düzəltmə feillər:

Zərər-siz-ləş-mək 無-害-化する *mu-qai-ka suru*

3. Sifətdən əmələ gələn düzəltmə feillər:

Modern-ləş-mək 近代-化する / *kindai-ka suru*

Gerçək-ləş-mək 現実-化する / *qenjitsu-ka suru* və s.

Göründüyü kimi, yapon dilində də adlardan feil düzəlmə imkanları vardır.

Mürəkkəb feillər. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsinin mübahisəli olmasına səbəb dilçilərimizin yekdil fikrə gələ bilməməsidir. Lakin faktlar göstərir ki, feil+feil və ad+köməkçi feil tipli sintaktik konstruksiyaların forma və məzmun vəhdəti onları mürəkkəb feil kimi izah etməyə və digər dillərlə müqayisəli-tipoloji tədqiqata cəlb etməyə imkan verir.

Mürəkkəb feillərə aşağıdakı tipli sintaktik birləşmələr daxil edilir.

- iki və ya daha artıq sözün leksik və qrammatik qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb feillər: *deyib-gülmək*.

- birinci komponenti əsasən qrammatik dəyişikliyə uğramayan mürəkkəb feillər: *danışa bilmək*.

- birinci komponenti müxtəlif nitq hissələri ilə (adlarla, feillərlə) ifadə oluna bilən mürəkkəb feillər: *daş daşımaq*.

-*ol, et, elə* feilləri qismən müstəqil, qismən də köməkçi feil funksiyasında isim, bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə yaranan mürəkkəb feillər: Məsələn: *hazır ol, inkar et, dua elə, igid ol, təkrar et, adam ol*;

- birinci tərəfi sadə isimdən, ikinci tərəfi isə həmin isimdən düzəlmiş feildən ibarət olanlar. Məsələn: *ov ovlamaq, ip ipləmək, sap saplamaq, quş quşlamaq, su sulamaq*;

-birinci tərəfi düzəltmə isimdən, ikinci tərəfi isə həmin düzəltmə ismin əmələ gəldiyi sadə feildən ibarət olanlar. Məsələn: *tikiş tikmək, biçin biçmək, əkin əkmək, səpin səpmək, ölü ölmək, söyüş söymək, yamaq yamamaq*;

- birinci tərəfi feili bağlama, ikinci tərəfi təsriflənən feildən ibarət sinonim, yaxın mənalı feillərdən yaranan birləşmələr. Məsələn: *aşıb-daşmaq, qaynayıb-qarışmaq, deyib-gülmək, saralıb-solmaq*;

- birinci tərəfi *-a, -ə* şəkilçisi qəbul etmiş feillə, ikinci tərəfi *bilmək* feilindən ibarət birləşmələr. Məsələn: *qaça bilmək, oynaya bilmək, oxuya bilmək*.

- frazeoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məsələn: *başə düşmək, qulaq asmaq, xəcalət çəkmək, həvəsdən düşmək*.

Nümunələr: 1. Ceyranın sinəsinə, alnına vurulan xalları, xınanı görüb çox sevindi, *razılıq elədi*. (M.Cəlal); 2. Ana birçə oğluna *göz dikmişdi* (İ.Əfəndiyev); 3. Yola *düşmək vaxtı çatmışdı* (M.İbrahimov).

Son zamanlar Azərbaycan dilçiləri arasında belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, Azərbaycan dilində də mürəkkəb feil yoxdur. Prof. N.Cəfərov prof. Y.Seyidovun VI-VII siniflər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyi haqqında yazır: “Artıq sübut edilmişdir ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər yoxdur. Müəllif özü də bunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Ancaq bu dərslikdə o, metodik fənd işlətməmişdir. Yəni yazmamışdır ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur. Yazmışdır ki, Azərbaycan dilində hərəkət bildirən mürəkkəb söz yoxdur. Mürəkkəb ismə və sifətə aid misallar verir və əlavə edir ki, dilimizdə bu tipli mürəkkəb feil yoxdur. *Gedib-gəlmək, atılıb-düşmək* kimi birləşmələri şərti olaraq mürəkkəb feil kimi təqdim etmişdir. Güman edirik ki, gələcəkdə belələri də verilməyəcək”¹.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində mürəkkəb feil mövzusu həll olunmamış məsələdir. Bu sahədə çoxsaylı araşdırmalar olsa da, hələ mürəkkəb feillərin sərhəddi, struktur əlamətləri, növləri tam dəqiqləşdirilməmişdir. Əgər “*dost-düşmə*n” tipli sözlər mürəkkəb isim; “*beş-on*” tipli sözlər mürəkkəb say; “*dadlı- tamlı*” tipli sözlər mürəkkəb sifət adlandırılırsa, bəs görəsən, “*qaça-qaça, danışıb-gülmək*” və s. bu tipli sözləri biz mürəkkəb feil deyil, nə adlandırmalıyıq. Yuxarıdakı sitatdan da göründüyü kimi, elə prof. Y.Seyidov özü də bu fikirdə tərəddüd etmiş,

¹ N.Cəfərov Ön söz / Y.Seyidov. Seçilmiş əsərlər: XV cildə, X c. Bakı: Çapaşoğlu, 2011, s. 8.

dilimizdə mürəkkəb feil yoxdur desə də, *gedib-gəlmək, atılıb- düşmək* kimi vahidləri mürəkkəb feil kimi təqdim etmişdir.

Mürəkkəb əsaslı feillər 複合動詞 / fukuqoudouşi: Müxtəlif dillərin leksik sistemində mürəkkəb sözlərin özünəməxsus yeri vardır. Bəzi dillər üçün söz birləşmələri və ya əsasların birləşmələri lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ikinci dərəcəli üsuludur. Bu prosesin nəticəsində yaranan periferik leksik qat haqqında nisbətən az məlumat verilir. Bəzi dillərdə mürəkkəb sözlər daha geniş yayılmış leksik növ kimi leksikoloji mövzuların mərkəzində durur. Yapon dili ikinci tip dillərə aid edilir. Üstünlük təşkil edən leksikasının xarakterinə görə yapon dilini mürəkkəb sözlü dil adlandırmaq olar.

Əsasların birləşməsi feil yaradıcılığında geniş istifadə edilir. Bu haqda daha ətraflı məlumatı bilinqual və ya multilinqual lüğətlərdən əldə etmək olar. Məsələn: 書く/*kaku* «yazmaq» kimi sadə feillərin yanında çoxsaylı mürəkkəb birləşmələrin işlənməsini araşdırarkən aşağıdakılar müşahidə edilir:

書き出す/*kakidasu* -yazmağa başlamaq
書き入れる/*kakiireru* -yazıya əlavə etmək
書き添える/*kakisoeru* -yazıda şişirtmək və s.

Feillərin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Feillər MSB və ya SSB daxilində uzlaşma, idarə və yanaşma yolu ilə digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girir. Bu, o deməkdir ki, feillər başqa sözləri idarə etdiyi kimi, başqa sözlər də feillərə yanaşır, feillərlə idarə olunur.

Feilin cümlədə başlıca funksional cəhəti cümlənin xəbəri olmasıdır.

Bu vəzifədə ən çox feilin təsriflənən formaları çıxış edir. Lakin feillər mübtədə, tamamlıq, təyin və zərflik funksiyasında da işlənə bilər. Mübtədə və tamamlıq vəzifəsində daha çox məsdərlər, substantivləşmiş feili sifətlər, təyin funksiyasında feili sifətlər, zərflik vəzifəsində isə feili bağlamalar çıxış edir.

Dissertasiyada yapon dilinə məxsus tərz formaları və onların mənə çalarları da geniş araşdırılır. Yapon dilində feilin -てしまう/*-te şimau*, -てくる/*-te kuru*, -ておく/*-te oku*, -てみる/*-te miru* və -てみせる/*-te miseru* növləri vardır.

Bu növlər nə qədər spesifik olsa da, Azərbaycan dilindəki bəzi feillərlə oxşarlıq nümayiş etdirir. Azərbaycan (türk) dilində bir sıra feillər (*qurtarmaq, gəlmək, getmək, qoymaq, baxmaq, görmək- ölüb-qurtarmaq,*

gülməyi gəlmək, fikrə getmək, imza qoymaq, kefə baxmaq, iş görmək; vermək, kalmak, durmaq, yazmaq, bilmək, bulunmaq – kəpəyi çeki vermək “tez örtmək”, baka kalmak “baxa-baxa qalmaq”, düşə qaldı “az qaldı yıxılısın”) həm əsas, həm də köməkçi feil kimi işləyə bilər.

Yapon dilində tərzlər struktur cəhətdən mürəkkəbdir. Onlar -て/-te formasının aşağıdakı köməkçi feillərlə birləşməsi yolu ilə düzəlir: -しまう /-şimau “qurtarmaq, bitirmək”, -来る /-kuru “gəlmək”, -行く /-iku “getmək”, -置く /-oku “qoymaq”, -見る /-miru “baxmaq, görmək”. Tərz formalarının zəngin məna çalarları mövcuddur: -てしまう /-te şimau forması ya hərəkətin tam başa çatmasını, ya da onun nəticəsi olaraq yenitəəssüfediciliyin ortaya çıxmasını ifadə edir. Bu ümumi mənələrdən başqa, həmin tərz hərəkətin məqsədli yerinə yetirildiyini ifadə edə bilər. Məsələn: うっかり、茶碗割ってしまった。 *Ukkari, çavan vatte şimatta.* “Necə oldusa, kasanı sındırdım”; 僕は思わず噴出してしまった *Boku-va omovazu fukidaşite şimatta.* Mən istər-istəməz güldüm/ Mən özümü gülməkdən saxlaya bilmədim.

-てくる /-te kuru tərz formasının əsas mənası + subyekt və obyektin hərəkətinin keçmişdən indiyə, indidən gələcəyə doğru inkişafını bildirir. Həmin məna əsas feilin semantikasi və kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə reallaşır. Lakin -くる /-kuru feili heç də həmişə köməkçi feil kimi çıxış etmir.

Bu tərz formaları və onların məna çalarları yapon dilində tərz formalarının ümumi xarakteristikasını müəyyən etmək üçün yetərli hesab oluna bilər. Tərz formaları göstərir ki, yapon feilləri struktur cəhətdən müxtəlif, semantik cəhətdən olduqca zəngindir. Buraya feili tərkib əmələ gətirən və hərəkətin başlanmasını bildiren -始める /-hacimeru, -出す /-dasu, 終える /-oeru feillərini də əlavə edə bilərik.

Həmin feil nümunələri mürəkkəb tərkibli növlər əmələ gətirir. Dissertasiyada yapon dilində feilin şəkilləri Azərbaycan dilindəki müvafiq şəkillərlə qarşılaşdırılaraq təhlil edilmiş, yapon dilinə xas olan ehtimal (güman), icazə, qadağan kimi spesifik şəkil kateqoriyaları isə ayrıca şərh olunmuşdur.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslində “Feillərin əsaslar üzrə təsvirlənməsi” adlanır. Burada üç yarım fəsilə feillərin üç təsvir tipindən bəhs edilir. Birinci yarım fəsilə feillərin təsvirlənməsinin birinci tipi şərh olunur. Yapon dilində feillər təsvirlənərkən predikativ sifətlər kimi formal dəyişikliyə uğrayır. Bu dildə feillər üç tipə əsasən təsvirlənir.

Birinci tip təsrif feilləri və ya çoxəsaslı feillər - 五段/*godan*, ikinci tip təsrif feilləri və ya birəsaslı feillər - 一段/*içidan*, üçüncü tip təsrif feilləri və ya qaydasız təsriflənən feillər - 不規則/*fukisoku* adlanır.

Feillərin birinci, ikinci və ya qaydasız təsriflənmə tipinə aid olması onların sonluğuna görə təyin edilir. Birinci tip təsrif feilləri olan *godan*-ın (五段 – “beş cərgə” deməkdir) sonu う, く, ぐ, す, つ, ぬ, ぶ, む və bəzən だ る hecaları ilə bitir. Bu feillər Hiraqana əlifbasına əsasən hər sətirdə beş əsas üzrə təsrifləndikdə cərgələrə görə dəyişir. Məsələn: かう almaq, かく yazmaq, いそぐ tələsmək, はなす danışmaq, たつ dayanmaq, しぬ ölmək, とぶ uçmaq, うる satmaq.

Feil	I əsas	II əsas	III əsas	IV əsas	V əsas
遊ぶ - <i>oynamaq</i>	あそば	あそび	あそぶ	あそべ	あそぼう
話す - <i>danışmaq</i>	ほなさ	はなし	はなす	はなせ	はなそう
思う - <i>fikirləşmək</i>	おもわ	おもい	おもう	おもえ	おもおう

İkinci tip təsrif feilləri olan 一段/*içidan*-ın sonu いる/*iru*, える/*eru* hecaları ilə bitir. Məsələn:

考える / *kanqaeru* “fikirləşmək”, 見る / *miru* “görmək”, 信じる / *şinciru* “inanmaq” və s. Yapon dilində 30-a yaxın feil vardır ki, onlar formaca ikinci təsrif tipinə omomorf olsalar da, birinci təsrif tipinə aid edilir. Məsələn: 走る / *haşiru* “qaçmaq”, 入る / *hairu* “daxil olmaq”, 帰る / *kaeru* “geri dönmək” və s.

Müasir yapon dilində iki qaydasız təsriflənən feil vardır: 来る / *kuru* “gəlmək” və する / *suru* “etmək”. Yapon dilində する *suru* feili Azərbaycan dilində *et(mək), elə(mək)* və s. köməkçi feilləri kimi isimdən sonra işlənərək mürəkkəb feil əmələ gətirir. Məsələn: 勉強する / *benkyou suru* “hərfən: benkyou (təlim) + suru (etmək)”; 旅行する / *ryokou suru* “hərfən: ryokou (səyahət) + suru (etmək)”.

Yapon dilində feilin təsriflənməsi Azərbaycan dilindən fərqlənir. Yapon dili feilləri əsaslar üzrə təsriflənir və beş təsriflənmə forması vardır. Təsriflənmənin tipindən asılı olaraq birinci, ikinci və qaydasız təsriflənməyə görə dəyişən feillər fərqləndirilir.

Yapon dilində feillərin əksəriyyəti birinci təsrif qrupuna aiddir. Bu qrupun özəlliyi ondadır ki, feillərin -う / -u sonluğu atıldıqda söz samitlə bitir: *hanasu* → *hanas*.

Müasir yapon dilində feil - ̄ /-u saitilə bitirsə və onun əvvəlində *a*, *u* və *o* saiti işlənirsə, həmin feillər də birinci təsrif qrupuna aid edilir.

İkinci təsrifə aid olan feillərdə -る /-ru sonluğu atıldıqda feil -え /-e və -い /-i saitlərilə bitir. Həmin feillər ikinci təsrifə aid edilir və feilin 1-ci və 2-ci əsasları (kökü) bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir.

Tərkibində *ir* və *er* ünsürləri olan bəzi feillər istisna olaraq birinci təsrifə aid edilir.

Tədqiqat zamanı diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də odur ki, yapon dilində feillərin lüğət formasında *-r* və *-u* səsələrinin olması bəzi Azərbaycan feillərində də həmin səsələrin olması eyniyyət təşkil edir: *qarı-*, *kürü-*, *bürü-*, *sarı-*, *sürü-*. Bundan əlavə, başqa türk dillərində *u* ünsürü feilin məsdər formasının əlaməti kimi çıxış edir. Yapon dilində *u* ünsürü lüğət forması kimi özünü göstərir. Bu ünsürün funksiyasını Azərbaycan dilində məsdər forması yerinə yetirir. Yapon dilində feilin əsası(kökü) *u* ünsürünün atılması ilə alınrsa, Azərbaycan dilində məsdər şəkiliçisinin atılması ilə düzəlir. Yapon dilində *u* ünsürünün ixtisarı ilə alınmış kök müstəqil şəkildə işlənmiş, Azərbaycan dilində isə məsdər şəkiliçisi ixtisar olunan feil formal olaraq II şəxsin əmr şəklinin tək halına uyğun gəlir və müstəqil işləyə bilər: *oxumaq-oxu*; *qaçmaq-qaç*; *demək-de* və s.

İkinci fəslin üçüncü yarımfaslı “Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası” adlanır. Təsirlilik 他動詞 / *tadouşi* və təsirsizlik 自動詞 / *cidouşi* kateqoriyası feillərdə hərəkətin obyektə olan münasibətini ifadə edir. Təsirli feillərdə hərəkətin obyektə yönəldiyi, təsirsiz feillərdə yönəlmədiyini bildirilir. Başqa sözlə, təsirli feillərdə diqqət hərəkətin icraçısı (mübtəda), təsirsiz feillərdə isə hərəkətin icrası (kim tərəfindən icra olunmasından asılı olmayaraq) üzərində cəmlənir. Yapon dilində təsirli və təsirsiz feilləri leksik-morfoloji əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) eyni əsasdan (kökdən) və bir formadan ibarət olan təsirli və təsirsiz feillər: 開く / *hiraku* “açmaq/açılmaq”; b) eyni əsasdan (kökdən) və iki formadan ibarət olan təsirli və təsirsiz feillər: 始める / *hajimeru* “başlamaq”, 始まる / *hajimaru* “başlanmaq”; c) daima təsirsiz olan feillər: 行く / *iku* “getmək”, 老いる / *oiru* “qocalmaq”, 瘦せる / *yaseru* “arıqlamaq”, 死ぬ / *sinu* “ölmək”, 有る / *aru* “olmaq” və s. və daima təsirli olan feillər: 打つ / *utsu* “vurmaq, döymək”, 食う / *kuu* “yemək” 殺す / *korosu* “öldürmək”, 着る / *kiru* “geyinmək” və s.

Dördüncü yarımfasıldə feillərin təsdiq və inkarlıq kateqoriyası tədqiqata cəlb edilmişdir. Təsdiq və inkar kateqoriyası bir-biri ilə əks

gütblərdə dayanan təsdiq/inkar oppozisiyası ilə üzə çıxır. Hər bir dildə təsdiq/inkarı bildirmək üçün nişanlanmış/nişanlanmamış ifadə vasitələri vardır. Azərbaycan dilində inkarlığın ifadəsi üçün müxtəlif niqatorlardan istifadə olunur. A.Aslanov Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyasının ifadə vasitələrini üç dil səviyyəsində təqdim etmişdir: 1.leksik; 2.morfoloji; 3.sintaktik.

M. Hüseyinzadə də Azərbaycan dilində inkarlıq vasitələrini: a) inkar şəkilçiləri (-ma,-mə, -m, -siz, bi-, la-, a-, na-, qeyri- və s. b) inkarlıq bağlayıcıları (nə...nə, nə...nə də ki və s.) inkar ədatları və inkarlıq bildirən sözlər- əvəzlilər, zərflər, qoşmalar - deyil, yox, heç kim, heç nə, heç zaman, heç yanda, başqa, qeyri, savayı- və s. kimi qruplaşdırır.

Yapon dili feillərinin təsdiq formaları -う/-る -u/-ru və -た/-だ -ta/-da şəkilçiləri ilə yaranır. İndiki zamanda işlənən feillərin təsdiq formaları onların lüğət, eyni zamanda, indiki və gələcək zaman formaları ilə üst-üstə düşür: 取/toru “götürürəm/ götürəcəyəm”.

Yapon dilində feilin təsdiq (-ます/-masu) forması feilin üçüncü əsası və ya -た/-ta forması ilə üst-üstə düşür. Müasir yapon dilində feilin inkar forması -ない/-nai, -ず/-zu və ぬ(ん)/-nu(n), -ません/-masen (yomimassen, ikimassen, torimassen, tabemassen, mimassen) suffikslərinin birinci tip feil əsasına artırılması ilə düzəlir. Texniki, publisistik mətnlərdə, həmçinin bəzi sabit söz birləşmələrinin inkarı zaru və zu suffikslərinin köməyi ilə yaranır (taeru-taezaru, yomu-yomazu). İnkara suffikslərin sayının çoxluğu onların arasında üslub fərqi olması ilə şərtlənir. Ru-tipli feillərdə る anlautunun atılması və ない sonluğunun (食べる +ない=食べない), U-tipli feillərdə う anlautunun atılması və ない sonluğunun (読む +ない=読まない) artırılması ilə inkar forması düzəlir. Digər う/u hecalı feillərin inkar forması isə onların a hecalı ekvivalenti ilə əvəz edilərək ない sonluğuna (買う+わ +ない =買わない) artırılması ilə düzəlir. Keçmiş və qeyri-keçmiş zaman formalarının inkarı müvafiq olaraq -なかつた/-nakatta しなかつた /-shinakatta, 食べなかつた / tabenakatta və ない/-nai しない /-shinai, 食べない/-tabenai suffikslərinin köməyi ilə düzəlir. Yapon dilində feillərin təsdiq və inkar formaları şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində feilin təsdiq bildirən xüsusi morfoloji göstərici (şəkilçi) yoxdur, yapon dilində isə feillərin təsdiq forması -う/-る -u /-ru və -た/-だ -ta /-da şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Azərbaycan dilində inkar forması -ma, -mə şəkilçiləri ilə düzəlir. Yapon dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bir neçə inkar şəkilçisi vardır: -

ない / -nai, -ず / -zu, -ずに / -zuni, -ざる / -zaru, -まい / -mai. İnkâr şəkilçilərinin çoxluğu onların əlavə mənə çaları və cümlədəki funksiyaları ilə bağlıdır. -ず / -zu, -ずに / -zuni, -ざる / -zaru şəkilçiləri ilə düzələn feilin inkâr forması feilin birinci əsasından düzəlir və predikativlik funksiyası daşıya bilmir. Bəzi hallarda -ず / -zu şəkilçisi ilə düzələn forma məhdud şəkildə qarşılıq-güzəşt və şərt mənaları da ifadə edir. Məsələn: 見える / mieru “görünmək” – 見えず / miezu “görünmədən, görünmədiyindən”; する / suru “etmək” – せず / sezu “etməyərək, etmədən, etməyib”.

Birinci təsrifdən olan feillərin üçüncü, ikinci təsrifdən olan feillərin birinci əsasına artırılaraq inkarlıq mənası ifadə edən -まい / -mai eyni zamanda güman, ehtimal çaları bildirir:

読むまい / yomumai – “Mən oxumayacağam”; çətin ki, o oxusun (yəqin, o oxumaz / oxumayacaqdır),

食べまい / tabemai – “Mən yeməyəcəyəm”; çətin ki, o yesin (yəqin ki, o yeməz / yeməyəcəkdir və s.).

İkinci fəslin beşinci yarım fəslində feilin tərz kateqoriyası tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dilçilərin qənaətinə görə dil sistemində hər hansı bir məzmun-forma kompleksinə, məntiqi-linqvistik bütövə sahə kimi yanaşılması onların funksional relevantlığı ilə əlaqədardır. Son zamanlar müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin ifadə planı ilə məzmun planını sahə metodu vasitəsilə kompleks şəkildə tədqiq edən dilçilər öz tədqiqatlarında struktur qrammatikanın “formadan məzmunu” yanaşma prinsipindən tədricən uzaqlaşaraq müasir dilçiliyin prioritet və perspektivli istiqamətindən biri sayılan funksional qrammatikanın “məzmunun formaya” sistem-yanaşma prinsipinə daha çox üstünlük verməyə çalışırlar.

Tərz anlayışı altında işin, hal-hərəkətin icrasının başlanıb-başlanmaması, icra olunub-olunmaması, bitib-bitməməsi, davamlılığı, sürəkliliyi, təkrarlığı, aniliyi, birdəfəliyi, çoxdəfəliliyi, işin hala çevrilməsi və s. mənalar ifadə olunur.

Türkologiyada feilin tərz kateqoriyasının mövcudluğu hələ də mübahisə obyektinə olaraq qalmaqdadır. Elə bu cəhəti əsas göstərərək məsələyə münasibət baxımından türkoloqları iki qrupa ayıra bilərik: birinci qrupa daxil olan dilçilər tərz anlayışı deyərək, hal-hərəkətin yuxarıda sadalanan mənaları bildirdiyini qəbul etmişlər. Onlar həmin tərz mənalarının analitik və sintetik üsullarla düzəldiyini müəyyənləşdirmiş, bunun üçün ixsaslaşdırılmış sözdüzəldici-leksik morfemlərin və qrammatik vasitələrin olmadığını qeyd etmişlər; ikinci qrupa daxil olan dilçi-

türkoloqlar məsələyə slavyanşünaslıq prizmasından yanaşaraq tərz kateqoriyası üçün əsas səciyyəvi xüsusiyyət kimi işin, hal-hərəkətin bitib-bitməməsini (совершенный и несовершенный вид глагола) qəbul etmişlər.

Azərbaycan dilində də tərz kateqoriyasının olub-olmaması mübahisəli problem olaraq qalmaqdadır. A.İ.Xarisoğlu: "...qrammatik qanunlardan çıxış edərək, tərz kateqoriyasının türk dillərində səciyyəviliyi və vətəndaşlıq hüququnun asan sübut edilə biləcəyini, lakin rus dili nöqtəyi-nəzərindən yanaşılrsa, bu kateqoriyanın varlığını inkar etməyin mümkün ola biləcəyini"¹ vurğulamışdır. Yapon dilində isə feillərdə tərz kateqoriyası mövcuddur.

1) -て (-で) -いる / -te (-de) iru ilə düzələn davamiyyət təzi: Yapon dilində feil kateqoriyası bir sıra tərz mənaları ilə səciyyələnir. Bunlar davamiyyət təzi adı altında birləşirlər. Feilin davamiyyət təzinin xüsusi formalarla ifadə edilən növləri var. Davamiyyət təzi aşağıdakı mənaları bildirmək üçün işlədilir: 1. Uzanan ardıcıl hərəkəti; 2. Hərəkət baş verdikdən sonra ortaya çıxan davamlı hal-vəziyyəti və nəticəni; 3. Təkrar olaraq baş verən yaxud müxtəlif şəxslər tərəfindən bir-birinin ardınca baş verən hərəkəti; 4. İnkər formasında olan feildən -ている / -te iru ilə düzələn davamiyyət təzi davam edən, uzanan halı bildirir.

Davamiyyət təzinin ən işlək forması öncəgəlmə feili bağlaması ilə いる / iru və おる / oru köməkçi feilləri və onların sinonimlərindən əmələ gəlir: 書く / kaku «yazmaq» → 書いてい / kaite iru - (Mən) yazıram (yazmaqdayam).

2) Nəticə təzi -て / -te formasının ある / aru köməkçi feili ilə birləşməsindən yaranır. -てある / -te aru forması təsirli fellərdən əmələ gəlib, hərəkətin başa çatmasından sonra meydana çıxan halı bildirir: 窓が開けてある。 Mado-qa akete aru. - Pəncərə açıqdır (Açılmışdır, açıq qalıb). Təsirsiz fellər -ている / -te iru ilə bu mənaya yaxın olan mənə bildirirlər: 窓が開いている。 Mado-qa ai te iru. «Pəncərə açıqdır (açılmışdır)/açıq qoyulmuşdur (qoyulub)/açıq qalmışdır (qalıb).

Hərəkətin bitkinliyinin bu iki ifadə forması arasında fərqi ondan ibarətdir ki, nəticə növünün (-てある / -te aru forması) işləndiyi halda

¹ Müasir Azərbaycan dili. EA.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1960, 510 s.

hərəkətin icraçısı mütləq nəzərdə tutulur, halbuki, cümlədə onun adı çəkilmir: Pəncərə kim tərəfindənsə açılmışdır //pəncərəni açmışlar.

3) -たり (-だり) /- tari (-dari) formasında təmsiledici, yaxud təkrarlı tərz

Feilin (eləcə də sifətin) təmsiledici (təmsiletmə), yaxud təkrarlı tərz -たり (-だり) /- tari (-dari şəkilçisi ilə düzəlir. -たり/-だり/-tari/-dari formasında olan feillər təmsiletmə, yaxud təkrariliklə səciyyələnən hərəkət, hal və keyfiyyətləri sadalamaqdan ötrü istifadə edilir. Bu formanın əsas mənası təmsiletmə, təqdimətdir. Təqdimətmə növündən istifadə edərkən ən səciyyəvi konstruksiya -たり / (-だり) /-tari (-dari) formasında olan iki sözün işlənməsidir ki, bunlar yekcins, ya da bir-birinə zidd olan mənalar bildirir. Hərəkətlər qarşılaşdırılarkən, birinci yerdə müsbət məzmun (təsdiq) formasında olan, yaxud müsbət (ilkən anlayış) bildirən söz gəlir.

この海はきれいだったり、汚かったりします。Kono umi-va kirei dattari, kitanakattarişimasu. «Bu dəniz gah durulur(du) (şəffaf), gah da bulanır(dı)».

4. - てしまう / -te şimau tərz forması: -てしまう / - te şimau forması ya hərəkətin başa çatmasını, ya da onun baş verməsi nəticəsində yeni təəssüf doğuran halın bərqərar olmasını ifadə etməkdən ötrü işlədilir. Onun aşağıdakı işlənmə xüsusiyyətləri var: hərəkət məqsədli xarakter daşıyır və icraçı onu bilə-bilə edir; hərəkət yarımçıq qalmır, o başa çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində də *qurtarmaq, gəlmək, getmək, işləmək, qoymaq, baxmaq, görmək* feilləri əsas feil kimi işlənməklə yanaşı, köməkçi feil kimi də işlənə bilirlər (Məsələn, *ölüb-qurtarmaq, gülməyi gəlmək, fikrə getmək, imza qoymaq, keyfə baxmaq, iş görmək, müəllim işləmək və s.*).

一息でコップの水を飲んでしまった。Hitoiki-de koppu-no mizu-o nondeşimatta ” Stəkandakı suyu bir nəfəsə içdim”.

5. -てくる / -te kuru tərz forması -てくる/-te kuru tərz formasının əsas mənası subyekt və obyektin hərəkətinin danışana yaxud başqa subyektə, hərəkətin keçmişdən indiyə, indidən gələcəyə doğru inkişafını bildirir. Həmin mənə əsas feilin semantikasını və kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə reallaşır. Demək lazımdır ki, *くる* /*kuru* feili həmişə köməkçi feil olmur. Məsələn: 彼はレニングラドにモスクワを通過して来ました。Kare-va reninqurado-ni mosukuva-o toottekimaşita.

«O, Moskvadan (keçib /keçərək) Leninqrada gəldi».

6. —ていく / -te iku tərz forması: Bu formasının əsas mənası subyektin (obyektin) hərəkətinin danışan, yaxud başqa subyektdən uzaqlaşması və hərəkətin müəyyən andan qeyri-müəyyən ana doğru davam etməsini bildirir. Əsas mənalı feilin yerdəyişmə bildirdiyi hallarda -ていく /-te iku forması -てくる/-te kuru formasının əksini bildirir. -くる/-kuru feili kimi, -行く/-iku feili də -て/-te formasından sonra həmişə köməkçi feil olmur. Nümunə: これは彼が忘れていったものです。Kore-va kare-qa vasurete itta mono desu. “Bu şeyi o yaddan çıxarıb (qoyub-gedib)”.

7.-ておく / -te oku tərz forması. Bu tərz forması ya sonrakı hərəkətə hazırlıq olan hərəkəti, ya da sonradan dəyişəsi müvəqqəti halı bildirir. Həmin məna əsas feilin mənasından və kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə reallaşır. -ておく / -te oku formasını yalnız qəsdən məqsədli hərəkət bildirən feillər qəbul edir. Hal, yaxud keyfiyyət bildirən feillər bu formada işlənmiş: ホテルを予約しておいてくださいませんか。Hoteru-o yoyaku-şite oite kudasaimasenka. “Siz mənim üçün (irəlicədən, qabaqcadan) mehmanxana (da yer) sifariş etməsənizmi”?

8. -てみる / -te miru tərz forması hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə təşəbbüsetmə, yaxud bunu niyyətində tutma bildirir. しようとする /şiyō to suru, しようとおもう /şiyō to omou kimi hərəkətə təşəbbüsetmə bildirən feillərdən fərqli olaraq, -てみる / -te miru forması hərəkətin yerinə yetirilməsi təşəbbüsünün baş tutmasını, ya da hərəkətin nəticələrinin yoxlanması məqsədilə yerinə yetirilməsini bildirir. -て/-te formasından sonra みる /miru feili heç də həmişə köməkçi feil olmur. Məsələn: あなたにもらった絵はかべにかけてみえています。Anata-ni moratta e-va kabeni kakete mite imasu. «Sizin mənə bağışladığımız şəkli / rəsmi divardan asıb, ona baxıram /onu seyr edirəm. Bu nümunədə みる / miru feili müstəqil feildir.

9. -てみる /-te miru tərz forması isə hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə təşəbbüsetmə yaxud bunu niyyətində tutma bildirir. しようとする /şiyō to suru, しようとおもう /şiyō to omou kimi hərəkətə təşəbbüsetmə bildirən feillərdən fərqli olaraq, -てみる / -te miru forması hərəkətin yerinə yetirilməsi təşəbbüsünün baş tutmasını, ya da hərəkətin nəticələrinin yoxlanması məqsədilə yerinə yetirilməsini bildirir. -て/-te formasından sonra みる /miru feili heç də həmişə köməkçi feil olmur.

Məsələn: あなたにもらった絵はかべにかけてみえています。 *Anata-ni moratta e-va kabe-ni kakete mite imasu* “Sizin mənə bağışladığınız şəkli / rəsmi divardan asıb, ona baxıram / onu seyr edirəm”.

10. -てみせる / -te miseru tərz forması: -てみせる / -te miseru forması hərəkətin nümayişkarənə xarakter daşmasını bildirir. O, əsas felin mənasından və kontekstdən asılı olaraq aşağıdakı mənalara ifadə edə bilər:
1. Tədris prosesində hərəkətin nümayiş etdirilməsini:

先生は生徒の前で教科書を読んでみせた。 *Sensei-va seyto-no mae-de kyoukaşo-o yonde miseta*. “Müəllim şagirdlərə kitab oxudu (necə oxumaq lazım olduğunu göstərdi). 2. Hərəkətin özünü göstərmək məqsədi daşdığını, süni səciyyədə olduğunu: 叔父さんは二人の前でりんごをおいしそうに食べてみせました。 *Ocisan-va futari-no mae-de ringo-o oişisouni tabete misemaşita* “Əmiləri onların gözlərinin qabağında özünü elə göstərirdi ki, (guya) almanı iştahla yeyir”; 3. Hərəkəti icra etmək qətiyyəti: 必ず成功してみせる。 *Kanarazu seikou-şite miseru* ”Mütləq müvəffəqiyyət qazanacağam / hamıya göstərəcəyəm ki, müvəffəqiyyət qazana bilərəm”: 合格してみせる。 *Qoukaku-şite miseru*” Görərsiniz / baxarsınız, mütləq imtahanı verəcəyəm”!

Kontekstdən kənarda -てみせる / -te miseru formasında olan feil müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. Məsələn: この木にのぼってみせる。 *Kono ki-ni nobotte miseru* ifadəsini iki cür başa düşmək olar: “Mən ağaca necə çıxmaq lazım olduğunu göstərərəm // Görərsən, mən ağaca çıxma bilərəm / bilərəm”.

İkinci fəslin altıncı yarım fəslində yapon dilindəki feil şəkilləri Azərbaycan dilindəki müvafiq şəkillərlə qarşılaşdırılaraq təhlil edilmiş, yapon dilinə xas olan ehtimal (güman), icazə, qadağan kimi spesifik şəkil kateqoriyaları isə ayrıca şərh olunmuşdur.

Yapon dilindəki elmi ədəbiyyatda və mövcud dərsliklərdə feilin yeddi şəkli qeyd edilir ki, onlardan arzu, əmr, şərt, vaciblik şəkilləri Azərbaycan dilində olsa da, qadağan etmə, təmayül, ehtimal şəkilləri dilimizdə yoxdur.

Ehtimal (güman) şəklinin おう/ou (よう/you) ilə düzələn sadə və analitik formaları vardır. Sadə forma おう/ou şəkilçisinin birinci təsrif fellərinin əsasına və よう/you şəkilçisinin ikinci təsrif fellərinin əsasına artırılması yolu ilə düzəlir:

見る/miru “baxmaq, görmək” → 見よう/miyou ehtimal ki/yəqin ki, baxacaq/ baxar, görəcəkdir/görər.

Yapon dilində arzu şəklinin feilin əsaslarından asılı olaraq üç formasının olması məsələsi də izah edilmişdir.

Yapon dilində bəzi feil şəkilləri yaranma üsuluna görə Azərbaycan dilindəki feil şəkillərinə uyğun gəlir. Bu uyğunluq hər iki dildə feilin şəkillərinin morfoloji üsulla əmələ gəlməsində təzahür edir. Azərbaycan (türk) dilində feilin arzu şəkli -a /-ə (-ya/-yə)şəkilçisi vasitəsilə, yapon dilində isə hər üç forma ayrı-ayrı şəkilçilərlə düzəlir:

1) I arzu şəkli -たい/-tai şəkilçisi ilə əmələ gəlir:

見る/miru “baxmaq” – 見たい/mitai “baxam” (baxmaq istəyirəm);
読む/yomu “oxumaq” – 読みたい/yomitai “oxuyam” (oxumaq istəyirəm);
冷たい水を飲みたい。Tsumetai mizu-o nomitai “Sərin su içməyi istəyirəm”.

2) II arzu şəkli -たがる/-taqaru mürəkkəb şəkilçi vasitəsilə düzəlir:

読む/yomu “oxumaq” – 読みたがる/yomitaqaru “oxumaq istəyirsən/istəyir/istəyirlər”;
見る/miru “baxmaq” – 見たがる/mitaqaru “baxmaq istəyirsən/ istəyir/ istəyirlər”;

3) てほしい/-te hoşii forması III arzu şəklinin formal əlaməti kimi qəbul olunsa da, burada sözün semantikasını (“istəmək” mənası) əsas rol oynayır. Ona görə də hər hansı bir halın baş tutmasının arzu edilməsi tərkibində -たい/-tai şəkilçisi olan てもらいたいです/-temoraitai desu forması ilə ifadə edilir:

明日はお天気になってもらいたいです。Aşita-va o-tenki-ni natte moraitai desu. “İstərdim ki, sabah hava yaxşı olsun// Nə olardı, sabah hava yaxşı olaydı”.

Yapon dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi feilin əmr şəklinin xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur. Azərbaycan dilində əmr mənası daha çox özünü II şəxsin təkində və cəmində əks etdirir. Yapon dilində feilin əmr şəklinin sadə forması birinci təsrifdən olan feillərin dördüncü əsas və ikinci təsrifdən olan feillərin beşinci əsası ilə üst-üstə düşür:

書け/*kake* “yaz!” 見よ/*miyo* “bax!”
読め/*yome* “oxu!” 食べよ/*tabeyo* “ye!”
止まれ/*tomare* “dayan, dur, ayaq saxla!” 寝よ/*neyo* “yat!”
Qaydasız təsriflənən feillərin əmr şəklində fonetik dəyişiklik baş

verir:

する/*suru* “etmək, eləmək” – しろ/*şiro* “et, elə!”

来る/*kuru* “gəlmək” – 来い/*koi* “gəl!”

İkinci təsriif feillərinin əmr şəklinin sadə forması feilin ikinci əsasına – ろ/*ro* şəkilçisi artırmaqla düzəlir:

見る/*miru* “baxmaq” – 見ろ/*miro* “bax”,

食べる/*taberu* “yemək – 食べろ/*tabero* “ye”.

Əmr şəklinin ən çox yayılmış müxtəsər forması なさい/*-nasai* ünsürünün ixtisarı ilə düzəlir.

お遊びなさい /*O-asobi nasai* ”Dincəlin!”; お遊び /*O-asobi* “Dincəl!”; お食べなさい /*O-tabe nasai* “Yeyin!” – お食べ /*O-tabe* ”Ye!”

Əmr şəkli yalnız əmrlik məzmununu deyil, müxtəlif mənə çalarlarını da əks etdirir. Yapon və Azərbaycan dillərində feilin əmr şəklinin mənə çalarlarında fərqlər kommunikantların sosial statusu ilə bağlı olaraq təzahür edir. Yaxın adamlar arasında, ailə daxilində, böyük-küçük münasibətlərində əmrin ifadə forması dəyişə bilər. Azərbaycan dilində belə hallarda nəzakət tələb edən əlavə ifadələrdən istifadə olunur: *Xahiş edirəm*, o kitabı mənə verin.

Eyni vəziyyətlə yapon dilində də qarşılaşırıq: 窓を開けてください /*Mado-o akete kudasai* “Zəhmət olmasa, pəncərəni açın”; 部屋を掃除してください /*Heya-o souci şite kudasai* “Zəhmət olmasa, otağı yığışdırın”.

Rəsmi, şifahi və yazılı müraciətdə 願う /*neqau* feilindən istifadə olunur.

Azərbaycan dilində şərt şəklinin formal göstəricisi –*sa*, –*sə* şəkilçiləridir. Məsələn: Yağış belə davam etsə, sel körpünü yuyub aparacaq.

Yapon dilində şərt şəklinin müxtəlif formaları feilin dördüncü əsasına –ば/*-ba* şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlir. Amma nəticə olaraq əldə edilən forma qrammatik cəhətdən birmənalı deyil (読めば/*yomeba* “oxusan”, “oxuyanda, oxuduqda, oxuduğun halda / təqdirdə”). Ona görə də yapon dilində şərt şəkli formasına şərt-zaman forması da deyilir.

-ば/-ba ilə düzələn şərt-zaman forması bütün feillərdən eyni cür yaradılır: -ば/-ba şəkilçisi feilin dördüncü əsasına artırılır:

読む /yomu «oxumaq» → 読め + ば /yome+ba → 読めば /yomeba «oxusan, oxuyanda, oxuduqda, oxuduğun halda»

Vacib şəkli İcra ediləcək işin zəruri olduğunu bildirir. Azərbaycan dilində vacib şəkli feil kökü və ya əsaslarına *-malı, -məli* şəkilçilərini artırmaqla yaranır. Bu feillərin məzmununda , əsasən, gələcək zaman anlayışı əksini tapır: *oxumalıyam, getməliyəm* və s. Lakin bu feillərdə də hekayə və rəvayət məzmununu ifadə edilə bilər: *oxumalı idin, oxumalı imişsən; getməli idik, getməli imişik*...Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yapon dilində vacibliyin ifadəsi üçün üç üsul mövcuddur: 1. Feillərin birinci əsasına, yaxud predikativ sifətlərin ikinci əsasına *なければならぬ* /-nakereba naranai, ya da *なくてはならない* /-nakute va naranai ünsürlərinin artırılması üsulu. Bu üsulla düzələn forma hərəkətin məcburiliyini, zəruriliyini bildirir. Vacibliyin səciyyəsiindən və hansı şəxsə aid olan hərəkəti ifadə etməsindən asılı olaraq, alternativ ifadə formalarından da istifadə edilir:

ペニシリンの注射をしなければならぬ (です) /*Penişirin-no çuuşa-o şinakereba naranai (desu)* ”Penisilin vurmaq (etmək) lazımdır/vacibdir» // «Penisilin iynəsi vurulmalıdır”.

Danışıqda bu formanın *-ならない* /-naranai ünsürünün *なりません* /-narimasen, *いけない* /-ikenai, *いきません* /- ikemasen, *-だめです* /-dame desu və s. ünsürləri ilə əvəz edilməsi nəticəsində meydana çıxan üslubi variantları vardır.

a) Vacibliyin ən qəti (kateqorik) forması *-ては* /- te va (*-では* /-de va), *-なりません* /-narimasen, *-いきません* /- ikemasen, *-だめです* /-dame desu, *こまります* / komarimasu ünsürləri ilə əmələ gələn formadır: *もっとまじめには働らなくてはこまります*. *Motto macime-ni hatarakanakute va komarimasu*. «Sən daha ciddi işləməlisən /... görə daha ciddi işləyəsən»; b) Ən az qəti (kateqorik) forma *-ないと* *いきません* /-nai to ikemasen, *だめです* /dame desu, *こまります* / komarimasu, *つまらない* (です) / tsumaranai (desu) ünsürləri ilə düzələn formadır: *もっと早くあそこへ行かないといけません*. *Motto hayaku asoko-e ikanai to ikemasen*. “Ora bir qədər tez getmək (pis) olmaz(dı)”.

2. Feillərin üçüncü əsasına -べき/-beki şəkilçisinin artırılması üsulu: 読み / yomi → 読むべき / yomubeki “oxumağa dəyən, oxunaqlı, oxunasi”.

3. Vacibliyin はずだ /hazu da, のだ / no da, ものだ / mono da, ものとする / mono to suru formal isimləri ilə ifadəsi üsulu.

Yapon dilindəki feilin vacib şəklinə Azərbaycan dilində feilin iki forması: -ası /-əsi şəkilçiləri ilə düzələn lazım şəkli və -malı/-məli şəkilçiləri ilə düzələn vacib şəkli uyğun gəlir.

Permissiv (iznvermə) şəkli: Yapon dili feillərində ifadə edilən iznvermə şəkli Azərbaycan dilində bir işin görülməsinə izn almaq məqsədilə işlədilən sual cümlələrini xatırladır. Lakin ayrıca olaraq Azərbaycan dilində feilin iznvermə şəkli yoxdur.

Yapon dilində iznvermə (icazə) şəkli -ても /-temo (-でも /-demo) şəkilçili güzəşt şəkli formasının よい / yoi (いい / ii), よろしい / yoroşii, けっこうな / kekkouna sifətləri və onların sinonimləri ilə calaşması yolu ilə düzəlir: はいってもいい (よろしい) でしょうか。 *Haitemmo ii (yoroşii) deşou ka.* «Gəlmək olarmı?»

Qadağan şəkli: Qadağan (yasaq) şəklinin forması -ては / -teva (-では / -deva / -では / -deba) şərt formasının いけない / ikenai, ならない / naranai köməkçi sözləri, yaxud onların sinonimləri ilə calaşması yolu ilə düzəlir: ここで泳いではいけない。 *Koko-de oyoide va ikenai (naranai).* Burada çimmək olmaz/çimməyə icazə verilmir.

Qadağan şəklinin kobud və mədəni formaları vardır. Qadağan şəklinə -わけに(は) もいけない / いけません / -vake ni (va) moikenai / ikemasen sabit söz birləşmələri də yaxındır. Bu forma danışıq dili və publisistik üslub üçün xarakterikdir.

Bu forma hərəkətin icra edilib–edilməməsinin mənəvi cəhətdən yolverilməz olduğunu bildirir. Bu cür mətnlər müsahibin məsləhət və təşviqinə etiraz şəklində özünü göstərir.

Azərbaycan dilində feilin belə bir şəkli yoxdur. Uyğun məzmunlar feilin məsdər formasının mənəvi qiymətvermə bildirən söz və ifadələrlə birgə işlənməsi yolu ilə yaranır: *lazım deyil, olmaz, qadağandır, icazə verilmir.*

Dissertasiyanın ikinci fəslində, yeddinci yarımfəslində hər iki dildə feilin zaman formalarının yaranma yolları şərh edilmişdir. Feilin zaman formaları yapon dilçiliyində mübahisəli məsələlərdən biridir və müxtəlif cəhətlərdən diqqəti cəlb edir. Belə ki, Kudo Mayumi feilin zamanları ilə

bağlı müasir konsepsiyaları nəzərə alaraq mənasına görə feilin iki tipini müəyyənləşdirmişdir: əsas və köməkçi. O, müasir yapon dilində feilin iki zamanının: keçmiş və qeyri-keçmiş (keçmiş olmayan) zamanlarını müəyyən etmişdir.

Yapon dilində keçmiş və qeyri-keçmiş zamandan başqa digər zaman formaları vardır: —ている / *-te iru* (indiki) və —いた / *-ita* (keçmiş). Bu formalar, əsasən, davam edən keçmiş zamanı bildirir: 長い美しい帯を締めている / *Nagai utsukushii Obi-o shimete iru*. (S. Endo) “O, gözəl, uzun qurşaq bağlayır”.

Yapon dilində feillərin tədqiqi onu göstərir ki, eyni qrammatik formaya malik olan feillər semantik cəhətdən sinonim ola bilər. Bu, o demək deyil ki, feillərdə zaman anlayışı mətndə və ya cümlədə onun sintaktik mövqeyindən asılıdır. Feillərin sintaktik funksiyası zaman formasının seçilməsinə təsir edir, zaman anlayışının forması istənilən sintaktik mövqedə eyni olaraq qalır.

Tədqiqat işində spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edən keçmiş zaman forması geniş şərh edilmişdir. Yapon dilində feilin keçmiş zaman şəkilçisi bütün feillərdə işlədilən *-た/-ta-*dan ibarətdir. Lakin birinci təsriyə aid olan feillərin keçmiş zaman formaları feilin son hecasından asılı olaraq müxtəlif şəkildə düzəlir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- *-す/-su*, *-つ/-tsu*, *-おう/-ou*, *-あう/-au* və *-る/-ru* ilə bitən feillər,

- *-ぶ/-bu*, *-む/-mu*, *-ぬ/-nu* hecaları ilə bitən feillər,

- *-く/-ku*, *-ぐ/-qu* hecaları ilə bitən feillər daxildir:

話す / *hanasu* “danışmaq” – 話した / *hanaşita* “danışdım/danışmışam”;

示す / *şimesu* “göstərmək” – 示した / *şimeşita* “göstərdim/göstərmişəm”;

勝つ / *katsu* “qalib gəlmək, qələbə çalmaq” – 勝った / *katta* “qalib gəldi/qələbə çaldı”;

思う / *omou* “fikirləşmək, düşünmək” – 思った / *omotta* “fikirləşdim/düşündüm”;

買う / *kau* “satin almaq” – 買った / *katta* “satin aldım”;

分かる / *vakaru* “başə düşmək/anlamaq” – 分かった / *vakatta* “başə düşdü/aydın oldu”;

読む / *yomu* “oxumaq” – 読んだ / *yonda* “oxudu”

飛ぶ / *tobu* “uçmaq” – 飛んだ / *tonda* “uçdu”;

書く / *kaku* “yazmaq” – 書いた / *kaita* “yazdı”.

Feillərin növ kateqoriyası ikinci fəslin səkkizinci yarımfəslində müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Məchul növ. Məchul növ forması *-れる /-reru* şəkilçisinin birinci təsrif feillərinin 1-ci əsasına və *-られる /-rareru* şəkilçisinin ikinci təsrif feilləri və qaydasız təsriflənən feillərin 1-ci əsasına artırılması yolu ilə düzəlidir. *する / suru* feilinin köməyi ilə düzəlmiş feillərin hamısının məchul forması qaydasız təsriflənən *する /suru* feilindən düzələn formanın eynidi: *建設する / kensetsu-suru* “tikmək, inşa etmək” → *建設される / kensetsu-sareru* “tikilmək, inşa olunmaq” (bəzən yazılı nitqdə: *建設せられる / kensetsu-serareru*).

İcbar növ feillərdə işi, hərəkəti danışan, haqqında danışılan deyil, üçüncü bir şəxs yerinə yetirir. Təsirli feillərə *-dur⁴*, *-t* şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəlidir. Məsələn: *Atam dənizin sahilində ev tikdirir.*

İlk növbədə, icbar növün 1-ci təsrif feillərinə və *kuru, suru* tipli qaydasız təsriflənən feillərə *-sase* şəkilçisini artırmaqla düzəlmişdir. Bu növə daxil olan feillər sözün geniş mənasında, məcburilik ifadə edə bilmişdir. Bizim üçün maraqlı olan budur ki, hələ qədim dövrlərdə belə (bu növün yeni formalaşmasına baxmayaraq), *-sase* kimi qrammatikləşmiş əlamətlər formalaşmışdır.

Müasir yapon dilində feilin icbar (məcburiyyət) növü *-せる / -seru* şəkilçisinin birinci təsrif feillərinin 1-ci əsasına və *-させる / -saseru* şəkilçisinin ikinci təsrif feillərinin 1-ci əsasına artırılması yolu ilə düzəlidir. İcbar-məchul növ iki növün inteqrasiyasından yaranmış formadır: O, icbar növdə olan bütün feillərin 1-ci əsasına *-られる /- rareru* şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlidir. Məsələn; *yomaserareru* “oxumağa məcbur edilmək”.

Potensial növ: Azərbaycan dilində feilin potensial növü yoxdur. Lakin yapon dilində feilin potensial növü Azərbaycan dilindəki “bilmək” sözü ilə düzələn bacarıq tərzinə uyğun gəlir.

Yapon dilində müəyyən feil qruplarının bir neçə potensial növ forması vardır:

1. Birinci təsrif feillərindən potensial növ forması feilin 4-cü əsasına *-る /-ru* şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlidir: *読む / yomu* “oxumaq” → *読める /yomeru* “oxuya bilərəm”, “oxumaq olar”

2. İkinci təsrif feillərində potensial növ forması, məchul növdə olduğu kimi, 1-ci əsasa *—られる /-rareru* şəkilçisinin artırılması üsulu ilə düzəlidir: *食べる / taberu* “yemək” → *食べられる /taberareru* “yeyə

bilərəm”, “yemək olar”

3. Qaydasız təsriflənən feillər hərəkətin icra olunması imkanını, yaxud qabiliyyətini aşağıdakı kimi ifadə edir: *する/suru* “etmək” *できる/dekiru* ilə əvəz edilir “ədə bilmək” və s.

İkinci fəslin doqquzuncu yarım fəslində yapon və Azərbaycan dillərindəki feili bağlamalar qarşılaşdırılaraq tədqiq olunur. Bir hal və hərəkətin digərindən əvvəl baş verdiyini ifadə edən forma yapon dilində öncəgəlmə bağlayıcısı adlanan *-て/-te* vasitəsilə, əsas hərəkətlə eyni vaxtda və paralel olaraq baş verən hərəkətləri bildirən eynizamanlılıq feili bağlaması *-ながら/-nagara* və *-つつ/-tsutsu* formaları ilə düzəlir.

Bir xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır ki, həm feili bağlamada, həm də əsas feillərdə ifadə edilərək eynizamanlılıq münasibətində olan paralel hərəkətlər eyni şəxs tərəfindən icra olur. Eynizamanlılıq feili bağlamalarının daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar yalnız hərəkət ifadə edir, keyfiyyət və hal bildirmir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, yapon dilində də şəkilçilər, formadüzəldici vasitələrlə düzələn kateqoriyalar vardır. Ona görə də dissertasiya işində kateqoriyalar iki istiqamətdə tədqiq edilir: bir tərəfdən hər iki dildə olan feilin təsirlilik-təsirsizlik, təsdiq-inkar, zaman kateqoriyaları, feilin məna növləri, şəkilləri, digər tərəfdən isə sırf yapon dilinə xas kateqoriyalar araşdırılır. Yapon dilinin feil sisteminin Azərbaycan dilinin müvafiq sistemindən əsas fərqi bu dildə qrammatik şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının, eləcə də məsdər formasının olmamasındadır.

Azərbaycan dilində feillər quruluşca iltisqaçilik nümayiş etdirir və bütün feillərin məsdər forması vardır. Müasir yapon dilində cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edən feillər, predikativ sifətlər və digər nitq hissələri əsas və orta feil formalarına bölünür. Cümlənin strukturunda tutduğu mövqeyə görə sonuncu feil cümlənin əsas xəbəri funksiyasında işlənir. Cümlənin əsas xəbəri ya lüğət, ya da postpozitiv *—ます/-masu* suffiksi ilə işlənir: *箸を使って、ご飯を食べます/Hashi wo tsukatte, gohan wo tabemasu* “Çubuqlardan istifadə edərək yeyirəm”. *何時にうちを出て、学校へ行きますか/Nan ji ni uchi wo dete, gakko: e ikimasu ka* “Saat neçədə evdən çıxıb dərse gedirsən?”

Cümlədə əsas xəbərdən əvvəl gələn, köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirən feillər orta feil formasına (cümlənin ortasında gəldiyi üçün belə adlanır) aid edilir.

Cümlədə əsas feillə yanaşı işlənən köməkçi feillər, həmcins feillər, tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri və s. feili bağlama funksiyasında

işlənir. Feili bağlamalar ikinci fəslin səkkizinci yarımfəslində tədqiqata cəlb edilmişdir. *Feili bağlama* tərkibində iki (bipredikativ) və daha çox (polipredikativ) feil olan cümlədə əsas və köməkçi predikativ tərəflər arasında bağlantı (əlaqə) yaradan qrammatik formadır. Orta feil formasına bəzən —て/ -te forması da deyilir (halbuki bəzən —て/-te əvəzinə—って /-tte və ya —で/-de formantı da işlənir). Müasir yapon dilində konkret feili bağlama formaları vardır ki, feillərə (feillərin əsasından və ya təsrif tipindən asılı olaraq) xüsusi morfoloji əlamətlərin əlavə edilməsi vasitəsilə əmələ gəlir. Feili bağlamalar əsas feildə ifadə olunan hərəkətlə yanaşı, əslində onu tamamlayan əlavə hərəkət, hal-vəziyyə, tərz və s. bildirir ki, bu da əlavə məna çalarlığı olan formaların ute öncəgəlmə —て— (で) /-te(-de) , eynizamanlılıq —ながら/-naqara, —つつ/-tsutsu, sinonimik cərgə yaradan —たつて (—だつて) -mammə (-dammə) və —ても— (でも) /- məmo (-dəmo) formantlı güzəşt bildirən formaları fərqləndirilir. Feili bağlamanın öncəgəlmə forması cümlədə köməkçi hərəkətin əsas hərəkətdən əvvəl baş verdiyini bildirir. Öncəgəlmə forması feilin üçüncü əsasına —て/-te suffiksinin artırılması ilə düzəlir: 厚くて/atsukute, 暖かくて/ atatakute. 靴を脱いで部屋に入りました “Ayaqqabısını çıxarıb otağa daxil oldu”. Eynizamanlılıq forması köməkçi hərəkətin əsas hərəkətlə eyni zamanda, paralel baş verdiyini bildirir. Eynizamanlılıq feili bağlaması feilin ikinci əsasının reduplikasiyası 飲む/nomu – 飲み飲み/-nominomi, 食べる/taberu – 食べ食べ/-tabetabe və feilin ikinci əsasına - ながら/-naqara və -つつ/-tsutsu morfevlərinin artırılması ilə düzəlir. 彼はテレビを見ながらお茶を飲みました/Kare-va terebi-o minaqaara oça-o nomimashita “O, televizora baxa-baxa çay içirdi”.

Müasir yapon dilində feili bağlama forması feillərin təsriflənmə tiplərinə görə formalaşır:

1. Birinci tip təsrif feillərinin feili bağlama forması postpozitiv: a) -u, -tsu, -ru (*utau, matsu, toru*) suffikslərinin -tte (*utatte, matte, totte*) suffiksinə; b) -mu, -bu, -nu (*yomu, sakebu, shinu*) suffikslərinin -nde (*yonde, sakende, shinde*) suffiksinə; c) -ku, -gu (*hiku, oyogu*) suffikslərinin -ite, -ide (*hiite, oyoide*) suffikslərinə (iku – itte istisna olmaqla) dəyişməsilə yaranır.

2. İkinci tip təsrif feillərinin feili bağlama forması postpozitiv -ru (*miru, taberu*)affiksinin -te (*mite, tabete*) affiksinə dəyişməsilə yaranır.

3. Shite və kite müvafiq olaraq suru və kuru feillərinin feili bağlama formasıdır.

İnkâr formasında olan feillərin feili bağlama formaları - birinci əsas + naide (nakute) formantına əsasən yaranır (*yomanaide, ikanaide, yomanakute, inakute, tabenaide, tabenakute*). *-Naide* – *-nai* inkâr formasının feili bağlama variantıdır. *-Naide* və *-nakute* feili bağlamaları semantik cəhətdən bəzi hallarda bir-birini əvəzləyə bilsələr də, *-nakute* hal-hərəkətin səbəbini, *-naide* isə hal-hərəkətin icrasının vəziyyətini, tərzini bildirir. バスが来なくて、歩いて来ました/Basu ga konakute, aruite kimashita “Avtobus gəlmədiyindən (gəlmədiyi üçün) piyada gəldi”. 本を見ないで、答えてください/Hon wo minaide, kotaete kudasai “Kitaba baxmadan cavab verin”. Tokei wo minaide, uchi wo demashita. – Saata baxmadan evdən çıxdı. Güzəşt məzmununu ifadə edən たって(だって *-tatte (-datte)* ても(でも) *-temo(-demo)* formaları əsasən şifahi nitq üçün xarakterik olan və sinonimlik təşkil edən qrammatik formantlardır.

Dissertasiyanın *III fəsl*i “*Yapon və Azərbaycan dillərində feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri*” adlanır. Burada iki yarımfəsildə Azərbaycan və yapon dillərində feillərin leksik və semantik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. *Birinci yarımfəsil* “*Feillərin leksik xüsusiyyətləri*” adlandırılmış və burada feillərin leksik cəhətləri, lüğəti mənə qrupları araşdırılaraq nümunələr əsasında təqdim edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, bütün dillərin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir-birilə semantik, qrammatik, derivatoloji və digər münasibətlərdə olmaqla fəaliyyət göstərir. Həmin münasibətlər invariant insan təfəkkürünün, şüurunun inkişaf səviyyəsindən qaynaqlanan ekstralinqvistik gerçəkliliklə müəyyən edilir. Bu, yapon dilində də belədir.

Türk dillərində feilin leksik mənə növləri çox geniş tədqiq edilməmişdir. Lakin feildən bəhs edilən əsərlərdə bu məsələyə toxunulmuşdur. N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və İ.Z.Bakeyevanın “Oçerki po metodike prepodavaniya russkoqo i rodnoqo yazıkov v tatarskoy şkole” əsərində feilin dörd mənə növü göstərilmişdir: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür feilləri. Daha sonra L.N.Xaritonov feilin üç növünü qeyd etmişdir: 1) iş-vəziyyət feilləri; 2) səstəqlidi feillər; 3) obrazlı feillər¹.

Bütün feillərin semantikasında hərəkət anlayışı özünü hiss etdirsə də, onların hamısında eyni hərəkət ifadə edilmir. Bir qismi fəal hərəkəti, bir

¹ Müasir Azərbaycan dili. EA.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1960, s. 197.

qismi isə işlə, vəziyyətlə, halla, təfəkkürlə bağlı olan qeyri- fəal hərəkətləri əks etdirir. Bu cəhətdən də feilin müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı leksik məna növləri müəyyən edilmişdir: 1) iş feilləri²; 2) hərəkət feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür feilləri; 5) hal-vəziyyət feilləri. Yapon dilində leksik cəhətdən feilləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. *Mövcudolma – yoxolma bildirən feillər*: ある/aru – olmaq, var (mövcud) olmaq; diri (sağ) olmaq; 生きる/ikiru – diri olmaq, yaşamaq; 生かす/ikasu – diriltmək, sağ qoymaq (saxlamaq); 生き返る iki-kaeru – dirilmək, dirçəlmək, cana gəlmək;

2. *Temperatur dəyişikliyi bildirən feillər*: 温まる (暖める) /atatamaru – qızmaq, qızınmaq, istilənmək; 温める (暖める) /atatameru – qızdırmaq, isitmək; 冷める /sameru – soyumaq, sərinləmək; 冷ます /samasu – soyutmaq.

3. *Hərəkət bildirən feillər*: 扇ぐ/aoqu – yelləmək; 歩く/aruku – yerimək, getmək; 行く/iku – getmək, 動く/uqoku – hərəkət etmək, işləmək (maşın);

4. *Yanma-sönmə bildirən feillər*: 引火する/inka-suru – alışmaq, alovlanmaq, yanmaq; 焦げる koqeru – yanmaq, ütölmək; qarsalanmaq; 焚く /taku – yandırmaq, qalamaq (ocaq, tonqal);

5. *Eşitmə bildirən feillər*: 聞く/kiku – eşitmək, qulaq asmaq, dinləmək; 聞きつける /kikitsukeru – eşitmək; 聞き流す /kikinaqasu – (özünü) eşitməzliyə vurmaq, qulaq ardına vurmaq; 聞きほれる /kikihoreru – dinləmək, qulaq asmaq.

6. *Görmə bildirən feillər*: 傍観する/boukan-suru – tamaşa etmək, seyr etmək, müşahidə etmək; 見する/ikken-suru – nəzər salmaq, seyr etmək; 仰ぐ/aoqu – yuxarı baxmaq;

7. *Nitq bildirən feillər*: 言う/iu – demək, danışmaq, söyləmək, bildirmək; 言い出す/iidasu – söyləmək, demək, fikir söyləmək, danışmağa başlamaq;

8. *Təfəkkür bildirən feillər*: 思考する/şikousuru – düşünmək, 思う /omou – fikirləşmək, düşünmək; 意識する/işiki-suru – başa düşmək, dərk etmək, anlamaq;

² Müasir Azərbaycan dili. EA.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1960, s. 197.

9. *Hiss-duyğu bildirən feillər*: 感じる/*kanciru*– duymaq, hiss etmək; 悲しむ/*kanaşimu* – kədərlənmək, qəmlənmək, qüssələnmək; 喜ぶ/*yorokobu* – sevinmək, şad olmaq, şənlənmək, fərəhlənmək.

10. *Arzu (istək) bildirən feillər*: 祈る/*inoru* – arzulamaq, arzu etmək, diləmək, xahiş etmək; 願う/*neqau* – istəmək, xahiş etmək; 望む/*nozomu* – istəmək, arzulamaq, diləmək; 愛する/*ai-suru* – sevmək, istəmək.

11. *Doğmaq, doğuş, doğuluş bildirən feillər*: 生まれる/*umareru* – doğmaq, dünyaya gətirmək; 生み出す/*umidasu* – doğmaq, doğurmaq, əmələ gətirmək, yaratmaq;

12. *Geyinib-soyunma bildirən feillər*: 着込む/*kikomu* – geyinib-kecinmək; 脱ぐ/*nuqu* – dəyişmək, soyunmaq (paltar, ayaqqabı); 履く/*haku* – geyinmək (ayaqqabı, paltar, corab, şalvar və s.).

13. *İy və iybilmə bildirən feillər*: 香る/*kaoru* – ətir saçmaq; 嗅ぐ/*kaqu* – iyləmək, qoxulamaq.

14. *Dadbilmə bildirən feillər*: 味わう/*acivau* – dadmaq, dadına baxmaq; 味がする/*aci qa suru* – dadı vermək, 味を変わる/*aci-o kavaru* – dadı dəyişmək, dadıxsımaq (dan.), dadı qaçmaq;

15. *Qidalanma, yemək-içmək bildirən feillər*: 飢える *ueru/* – ac qalmaq, aclıq çəkmək, acmaq, susamaq; 食べる/*taberu*– yemək; 食む/*hamu* – yemək, qidalanmaq və s.

III fəslin “*Feillərin semantik xüsusiyyətləri*” adlı ikinci yarımfasında dörd yarımbaşlıqda çoxmənalı feillər, omonim, sinonim, antonim feillər müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Çoxmənalı feillər də, öz növbəsində, təsirli və təsirsiz olur. “Çoxmənalı feillər bir məna yuvasından şaxələndiyinə görə bir özül əsasında qurulduğuna görə ilk mənada təsirlilik-təsirsizlik xüsusiyyətlərini də, əsasən, mühafizə edib saxlayır və yaranmış mənalar dairəsində sinonimik cərgələr yaradır: 1. Şalı çiyinə *saldı*. 2. Onu zindana *saldılar*. 3. Araya qan *saldı*. 4. Quşlar yuva *saldı*” və s.¹

Yapon dilində çoxmənalı feilin yazılışı da sabit olaraq qalır, yəni onun ayrı – ayrı mənaları üçün müxtəlif heroqliflərdən istifadə edilmir. Üstəlik, çoxmənalı feilin vurğusu da (məcazi) məna bildirmə funksiyası daşımır: o yalnız sözün nitq axınında qazandığı səslənişlə bağlı keyfiyyəti göstərməyə xidmət edir.

¹ Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı (Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2005, 255 s.

求める /*motomeru* “ arzu etmək, xahiş etmək, tələb etmək” və s. mənaları ifadə edir.Məs: 子供は親との談話を求めている /*Kodomo-va oya-to-no danva-o motometeiru* - Uşaqlar valideynləri ilə təmasda olmaq istəyirlər.

Omonim sözlər deyiləcə eyni olub, mənaca müxtəlif olan sözlərə deyilir. Başqa dillərdə olduğu kimi, yapon dilində də belə sözlər çoxdur. Amma yapon dilində belə bir maraqlı hadisə ilə qarşılaşırıq: omonim sözlər təkcə mənalarına görə yox, yazılışlarına görə də bir-birindən fərqlənir. Başqa cür desək, omonim sözlər yazılışları heroqliflərə görə də fərqlənir, yəni, onları yazmaq üçün başqa-başqa heroqliflərdən istifadə edilir. Ona görə də yapon dili materialını nəzərə almaqla, omonim sözləri bu cür təyin etmək olar: omonim sözlər elə sözlərə deyilir ki, onlar eyni cür səslənməklə yanaşı, mənaca və yazılışı ilə bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətinə görə yapon dilinin omonimləri Azərbaycan dilinin omonimlərindən fərqlənir. Omonim sözlər özlərinin səs tərkiblərinə görə fərqlənməsələr də, kontekstdə qarışıqlıq, anlaşılmazlıq yaratmırlar. Onlar, ilk növbədə, vurğuları ilə, daha sonra isə cümlədə, nitq parçasında konseptual sistemdə işləndikləri mənalarını büruzə verirlər. Biz nitq şəraitini də bura əlavə edə bilərik, belə ki, nitq şəraiti də sözün hansı mənada işlənməsi haqda çox şey deyir.

Yapon dili *sinonimlərinin* öyrənilməsində A.A. Paşkovskinin böyük xidməti olmuşdur. O, "Yapon dilində söz" əsərində müasir yapon dilinin leksik vahidlərinin tam təsnifatını təklif etmiş, bu vahidləri sözün maddi-struktur keyfiyyətləri, predmet-anlayış əsasları, üslubi dəyəri və istifadə dairəsindən asılı olaraq qruplaşdırmışdır¹.

V.A. Konyaxin belə hesab edir ki, konversiv xarakterli antonimləri nəzərdən keçirdikdə sinonimlərlə antonimlər arasında maraqlı əlaqələr üzə çıxır. O, konversivlər adı altında elə sözləri başa düşür ki, “həmin sözlər eyni bir hərəkəti onun müxtəlif iştirakçılarının nöqtəyi-nəzərindən ifadə edirlər”². Bu cür konversiv antonimlik əsasən, üslubi mühitdə aşkarlanır. Bu qəbildən olan geniş yayılmış qarşıqoyulmalar (əksliklər) eyni bir hərəkətin subyektı və obyektı tərəfindən olan "ikili" münasibətlərdir. Satmaq-almaq (müq. et: 売る/*uru*- 買う/*kau*); vermək - almaq (müq. et: 与える/*ataeru* – 取る/*toru*).

¹ Пашковский А.А. Слово в японском языке. М.: Наука, 1980, 208 с.

² Коняхин В.А. Отношение синонимии и антонимии в японском языке / Язык и культура. Новое в японской филологии. Изд-во Моск.ун-та, 1987, с. 101-102.

Müasir yapon dilində sinonimlik və antonimlik arasında keçilməz sədd yoxdur. Leksik fond daxilində sistem əlaqələri sinonimik sıralar, antonimik cütlər (yaxud sıralar) və sino-antonimik bloklardan danışmağa imkan verir. Yapon dilində sinonimlik və antonimliyin əlaqələrinin mexanizminə sözün mənasının üslubi və qiymətləndirici - emosional tərkib hissələri, müxtəlif genetik layların leksik kütlələrinin mövcud olması həlledici təsir göstərir. Sinonim sözlər və antonim sözlərin funksional – üslubi məqamda istifadə edilməsi öz növbəsində böyük ölçüdə şəxsi - nəzakətli münasibətlər deyilən qaydaların dildə təsiri ilə şərtlənir, o, eləcə də, şəxsi göstəricinin ilkin münasibətlərindən xeyli asılıdır. Sinonimlik və antonimlik leksikada mənanın qiymətləndirmə - emosional tərkib hissəsi kimi müasir yapon dilində (nitq aktında) mühüm rol oynayır. Bunlar yapon dilində feillərin vacib, amma intensiv işlənməyən xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Yapon dilində feillərin mühüm bir qismini məntiqi mənaları bir – birinin əksini bildirən sözlər- *antonimlər* təşkil edir. Antonimlər həm deyilişinə, həm də yazılışlarına görə bir – birindən seçilən müstəqil sözlərdir. Bununla yanaşı, antonimlər omonimlərdən fərqli olaraq, öz aralarında oxşar xüsusiyyətlər nümayiş etdirirlər. Bu oxşarlıq nədən ibarətdir? İş burasındadır ki, antonim sözlər müstəqil sözlər olsalar da, onların ifadə etdikləri mənalar eyni semantik sahəsinə aid olub, eyni səciyyə daşıyırlar. Məsələn, 病気になる/byoki-ni naru “xəstələnmək” və 元気になる/qenki-ni naru “sağalmaq” və s.

Nitqdə antonim sözlərdən istifadə edilməsinin iki şəkildə reallaşmasının şahidi oluruq: a) semantik–sintaktik sıralanmada sərbəstlik şəkildə; b) semantik–sintaktik sıralanmada sabitlik şəkildə: 減る/heru “azalmaq” və 増え/feru “çoxalmaq” feillərinin semantik- sintaktik münasibəti birinciyə, 落ちる/oçiru “yıxılmaq” və 立つ/tatsu “qalxmaq” feillərinin münasibəti isə ikinci qaydaya misal ola bilər.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində tədqiq edilən leksik və semantik söz qruplarını geniş şəkildə əks etdirən cədvəllər də təqdim edilmişdir.

Altayşünaslıq kontekstində yapon və Azərbaycan dillərində feillərin struktur və semantik cəhətdən müqayisəli şəkildə təhlili bizə aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

1. Altay dilləri nəzəriyyəsinin əsas müddəalarına dair elmi baxışların və yanaşmaların ümumiləşdirilməsi onu göstərir ki, yapon dilinin təcrid olunmuş dil hesab edilməsinin elmi əsası yoxdur.

Yapon dilinin ulu Altay dilləri sırasına aid edilməsi fikrinin bir əsrdən artıq tarixi olmasına baxmayaraq, altayşünaslar, yaponşünaslar və türkoloqlar arasında bu məsələ ilə bağlı hələ də vahid fikir formalaşmamışdır.

Altayşünaslığın təkamül tarixinin və yapon dilinin Altay dillərinə münasibəti probleminin tədqiqat dövrünü üç mərhələdə qruplaşdırmaq olar:

a) Altay dilləri nəzəriyyəsinə ümumi mülahizələrdən yanaşma dövrü.

b) Altay və yapon dillərinin lügət fondunda mövcud olan leksik ümumiliklərin müqayisəli təhlili dövrü.

c) Altayşünaslıq kontekstində yaponşünaslığın digər Altay dilləri ilə müqayisəli-tarixi tədqiqatının aparılması üçün yeni metod və üsulların elmi axtarış və tədqiqat dövrü.

2. Altay dilləri nəzəriyyəsinin əleyhdarlarının bu fikri ilə razılaşmaq doğru olmazdı ki, güya bu dillərdəki bütün ümumi cəhətlər alınmalarla bağlıdır. Yapon dilinin digər Altay dilləri ilə müqayisəli tədqiqat elmdə öz təsdiqini tapmış on qayda ilə müəyyən edilir. Bu zaman real gerçəkliyi inikas edən dil vahidlərinin fonem, morfem və leksem tərkiblərinin ən qədim variantları müqayisəyə cəlb olunmalı, qohum dil köklərinə aid olan linqvistik uyğunluqlar səs təqlidindən (yamsılamalardan) başlayaraq uşaq nitqinə qədər bütün sözlərdə araşdırılmalıdır. Yeni alınmalarda həmin dil faktları aşkarlanarsa, onlar da tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Yapon dili morfoloji təsnifata görə gah kök dillərə (yapon-ryukyu dil qrupu daxilində), gah aqlütinativ dillərə (Altay dilləri daxilində) aid edilir. Son tədqiqatların nəticələrinə əsasən yapon dili avstroneziya substratları və Çin adstratları ilə birlikdə Altay dil ailəsinə daxil edilir. Tədqiqatların nəticələrində göstərilir ki, yapon dili qrammatik quruluşuna görə Koreya dilinə, leksik tərkibinə görə Altay və ya avstroneziya dillərinə çox yaxındır. Çin dilinin hər iki dilin leksik qatına təsiri böyük olsa da, qrammatikadan yan ötmüşdür.

3. Qədim yapon dili qrammatik quruluşuna görə Altay dillərinə çox yaxındır. Altay dillərində hallanma paradiqmasına iltisaaqilik xasdır. Qədim yapon dilində feillərin təsriflənməsi əsasən flektiv olsa da, bəzi flektiv formalar iltisaaqi şəkilçi qəbul edə bilir. Yapon dilində affiksleşmənin fakultativ olaraq işlənməsi faktı da onun iltisaaqi dillərə xas olan cəhətini göstərir. Beləliklə, feil sistemi Azərbaycan dilində iltisaaqilik, yapon dilində isə həm flektivlik, həm də iltisaaqilik əlamətlərinə malikdir.

4. Yapon dilində ulu və müasir türk dilləri, tunqus-mancur dilləri ilə ümumi olan dil vahidləri aşkar edilmişdir. Ural dilləri ilə ümumi kökləri olan kəlmələr də az deyildir. Onlar üzərində aparılmış linqvistik müqayisələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, verilmiş kökün bütün tərkib hissələri fonetik cəhətdən başqa dildəki ən yaxın kök ilə tamamilə üst-üstə düşməyə bilər. Həmin köklərin eyniləşdirilməsindən ötrü tam semantik uyğunluq tələb olunmur. Bunun əvəzində başqa bir tələb irəli gəlir. Leksikanın ümumi qədim qatını aşkar etmək üçün bütün müşahidə edilən dillərdə oxşar qohum köklər silsilələrini tapmaq vacibdir. Yəni müqayisə “atomar” olmamalıdır, kökləri təkbətək deyil, bütöv cərgələr üzrə “molekulyar səviyyədə” müqayisə etmək lazımdır.

5. Yapon dilində feilin məsdər forması olmadığı üçün - *う* /-u sonluqlu feil forması Azərbaycan dilində -*maq*² morfemi ilə bitən məsdər formasına uyğun gəlir. Hər iki dildə bu formalar feillərin lüğət forması kimi qəbul edilir. Azərbaycan dilində feili təsrifləndirərkən məsdər əlaməti atıldığı kimi, yapon dilində də - *う* /-u lüğət sonluğu atılır və feil samitlə bitmiş olur. Azərbaycan dilində isə -*maq*² atıldıqdan sonra söz həm samitlə, həm də saitlə bitə bilər (*yaz-maq, ovla-maq...*).

6. Müasir yapon dilçilik ədəbiyyatında feilin quruluşuna görə əsasən sadə və mürəkkəb formalara malik olması göstərilə də, bəzi örnəklər bu dildə düzəltmə feil formaları mövcud olması haqqında fikir yürütməyə əsas verir. Azərbaycan dilində də feilin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

7. Azərbaycan dilində feil zəngin qrammatik kateqoriyalar sistemində malikdir. Feil kateqoriyaları leksik-qrammatik və funksional-qrammatik olmaqla iki yerə bölünür. Birinci qrup kateqoriyalar feilin leksik və qrammatik mənaları ilə bağlıdır. Bu qrupa təsirlilik, növ, inkarlıq, tərz kateqoriyaları daxildir. İkinci qrupa isə feillərin cümlədəki funksiyası ilə bağlı olan şəxs-kəmiyyət, zaman, şəkil kateqoriyaları və feilin təsriflənməyən formaları – məsdər, feili sifət, feili bağlama aid edilir. İkinci qrup feil kateqoriyaları da cümlədəki funksiyasına görə iki yerə ayrılır: a) predikativ – şəxs-kəmiyyət, zaman və şəkil kateqoriyaları; b) qeyri-predikativ, yəni substantiv, atributiv funksiyalı kateqoriyalar. Bu kateqoriyalar feillərin mübtədə, tamamlıq (məsdər-feili isim), təyin (feili sifət), zərflik (feili bağlama) vəzifələrində işlənməsini təmin edir.

Azərbaycan dilində feil zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənmə sistemində malikdir. Predikativ feil kateqoriyaları təsriflənən, qeyri-predikativ kateqoriyalar isə təsriflənməyən feil kateqoriyalarıdır.

8. Yapon və Azərbaycan dillərində feillər fərqli təsriflənmə sisteminə malikdir: Azərbaycan dilində feillər şəxs, zaman, şəkil və kəmiyyət üzrə təsriflənir. Yapon dilində isə feillər beş əsas üzrə təsriflənir. Təsriflənmə beş variantdan ibarət olan feil əsaslarına müvafiq olaraq birinci, ikinci və qaydasız təsriflənən tiplər üzrə aparılır. Əsaslar üzrə təsriflənmə yapon feillərinin Azərbaycan feillərindən fərqli xüsusiyyətidir.

9. Yapon və Azərbaycan dillərində feillərin struktur-qrammatik və struktur-semantik qrupları arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Yapon və Azərbaycan dillərində feil sözlərin nüvəsini təşkil edir. Feillər, feil əsasları və ya kökləri və onlara artırılan affikslər, köməkçi feillər, qrammatik konstruksiyalarla və ya sadalananların kombinasiyası ilə yaranır.

10. Yapon dilində feili leksemlər (əsasən nitq feilləri) Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çoxmənalı və çoxfunksiyalıdır. Hər iki dil üçün ümumi və xüsusi olan kateqoriyalar vardır. Ümumi kateqoriyalara təsirlilik-təsirsizlik, təsdiq-inkar, zaman kateqoriyalarını, feilin məna növlərini, feilin şəkillərini aid etmək olar. Xüsusi kateqoriyalara yapon dilində sıfır sonluqlu (neytral) xüsusi feillərin, birinci, ikinci və üçüncü şəxsləri fərqləndirən xüsusi feil formalarının olması, potensial növün olması, feillərdə məsdər, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının olmaması və s. aiddir.

11. Nəzakətlik bildirən feil kateqoriyası yapon linqvokulturologiyasında formal təbəqələşmə iyerarxiyası prinsiplərinə əsaslanan və pragmatik-kommunikativ nitq aktında reallaşan spesifik qrammatik kateqoriyadır.

12. Yapon dilində təsirli feillərin xüsusi göstəricisi (—を/-o) vardır. Feillərin bu göstəricisi idarəetmə qabiliyyəti nümayiş etdirən feillərə xasdır.

Azərbaycan dilində feillər bir qayda olaraq ya təsirsiz (hətta xüsusi təsirsizlik əlaməti olmadan), ya da təsirli olur. Azərbaycan dilində həm təsirsiz, həm də təsirli məqamda işlənən feillər azdır.

Yapon dilində də eyni kökdən həm təsirsiz, həm də təsirli feillər düzələ bilir: 表す/*aravas* “ifadə etmək, söyləmək” - 表れる/*aravareru* “ifadə edilmək, söylənmək”...

13. Yapon dilində feil kökündən beş əsas düzəlik. Bunun müqabilində Azərbaycan dilində beş məna növü mövcuddur: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-müştərək, icbar. Azərbaycan dilində feilin bütün məna növlərinin məsdər forması vardır.

14. Yapon dili feillərinin təsdiq formaları - う/-る -u/-ru və -た/-た² -ta/-da şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. İndiki zamanda işlənən feillərin təsdiq formaları onların lüğət və ya indiki-gələcək zaman formaları ilə üst-üstə düşür: 取る/toru “götürür, götürəcək”. Eləcə də feilin keçmiş zamanının təsdiq forması da keçmiş zaman forması ilə üst-üstə düşür: 取った/totta “götürdü/ aldı”.

15. Azərbaycan dilinin feillərində inkarlıq şəkilçisi -ma² kimi özünü göstərdiyi halda, yapon dilində xüsusi inkarlıq göstəriciləri olan -ない/-nai, -ず/-zu, -ずい/-zuni, -ざる/-zaru, -まい/-mai -dən istifadə edilir.

16. Yapon dilində bütün feillərin keçmiş zamanı -た/-た² - ta/-da şəkilçiləri vasitəsilə düzəltdiyi halda, Azərbaycan dilində -di⁴, -miş⁴, -ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir.

17. Yapon dilində feilin arzu, əmr, şərt, vacib, permissiv (iznvermə), qadağanetmə (yasaqetmə) və təmayül (istiqlamətlənmə) şəkilləri vardır ki, onlardan son üçü Azərbaycan dilində yoxdur.

Yapon dilində mürəkkəb formalarla düzələn feilin vacib şəklinin qrammatik mənası Azərbaycan dilində vacib və lazım şəkillərinin ifadə etdiyi mənaları əhatə edir. Azərbaycan dilində bu şəkilləri -malı/-məli və -ası/-əsi şəkilçiləri, eləcə də lazım, gərək, vacib, zəruri sözlərindən də istifadə olunaraq ifadə edildiyi halda, yapon dilində feilin vacib şəklinin göstəriciləri daha zəngindir.

18. Yapon dilində feil leksemlərin mühüm bir qismini sinonim feillər təşkil edir. Bunlar leksik fond daxilində sinonim sıralar, antonim cütlər və sinonim-antonim blokların tərkibində fəaliyyət göstərilir. Bu zaman sözlərin birbaşa və məcazi mənada işlənməsi də müəyyən rol oynayır.

19. Antonim feillər ayrıca məzmun planına və ifadə planına malik olan sözlərdir. Bunlar yapon dilində nitq aktında iki şəkildə işlənir: a) sərbəst şəkildə, təklikdə; b) bir-biri ilə əlaqədə, cütlükdə. Antonim feillər yapon dilində cütlükdə işlənərkən semantik-sıralanmış (nizamlı) və semantik-sıralanmamış (nizamsız) şəkildə təqdim olunur. Belə bir sıralanma ekstralingvistik dil faktları və danışanın pragmatik nöqtəyi-nəzəri ilə müəyyənləşir.

20. Yapon və Azərbaycan dillərində aşkarlanmış çoxsaylı leksik vahidlərin struktur-kateqorial və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili onların oxşar və fərqli tipoloji cəhətlərinin inventarlaşdırılması üçün mühüm amildir.

Genealoji cəhətdən oxşar və ya fərqli dillərdə ekvivalent dil işarələri arasında mövcud olan fərqlər mənə səviyyəsində reallaşır. Bu mənada yapon və Azərbaycan dillərində semantik tutumuna görə çoxmənəlilik, omonimlik, sinonimlik və antonimlik milli mentalitet kontekstində koqnitivliklə bağlıdır.

Yapon və Azərbaycan dillərində konkret mənaya malik bir sıra feillərin leksik ekvivalentləri yoxdur.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Altay dilləri nəzəriyyəsi və yapon dili. Bakı: Nurlan, 2004, 112 s.
2. Yapon dilində felin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri. Bakı: AzAtaM, 2007, 146 s.
3. Yapon dilində fellərin tipolojiyasına dair (I məqalə) // Tədqiqatlar-2. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 2006, s. 49-56
4. Yapon dilində fellərin tipolojiyasına dair (II məqalə) // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU nəşri, 2006, № 2 (50). s. 40-43
5. Altay dillərinin tədqiqi tarixinə dair (yapon dili olmadan) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №1, Bakı: BDU nəşri, 2007, s. 141-148
6. Yapon dilində resiprok. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: BDU nəşri, 2008, № 2, s. 213-220.
7. Yapon dilində felin qrammatik təsdiq-inkar kateqoriyası / Professor Məmməd Mübariz Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə elmi konfransın materialları. Bakı: BDU nəşri, 2008, s. 722-728
8. Yapon-Azərbaycan dilləri arasında leksik paralellər / Şərqsünaslığın aktual problemləri. Professor Vasim Məmmədəliyevin yubileyinə həsr edilmiş respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşri, 2002, s. 102-104
9. Altayşünaslığa yeni bir tövhə / Şərqsünaslığın aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşri, 2003, s. 331-333
10. Словообразование и заимствование слов в китайском языке // Humanitar elmləri öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: BSU nəşri, 2008, № 1, s. 78-85

11. Yapon dilində felin ümumi xüsusiyyətləri / Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alımı, professor Aida İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi-konfransının materialları. Bakı: BDU nəşri, 2009, s.28-31.

12. Yapon dilində *-のだ/-no da* forması haqqında // Azərb. MEA Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: AMEA nəşri, 2009, № 3-4, s. 117-126

13. Yapon dilində hal kateqoriyası // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı: BDU nəşri, 2010, № 2 (73), s. 46-49

14. Altayşünaslıq hind-Avropa dilçiliyi baxımından // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və təhsil, 2007, № 1, s. 3-10

15. Altay nəzəriyyəsi və yapon dili // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və təhsil, 2007, № 2, s. 70-77

16. Yapon dilində qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqinə dair // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: AMEA nəşri, 2010, № 1, s. 63-75

17. Yapon dilində qrammatik zaman məsələsi / Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransının materialları. Humanitar elmlər. Bakı: BDU nəşri, 2009, s. 437-439

18. Yapon dilində köməkçi fellər (助動詞- codouşi) (Türk dilləri ilə müqayisəli) // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və təhsil, 2011, № 1, s. 222-230

19. Yapon dilində Grammatikal Zaman Kateqorisi: (Azerbaycan Diliylə Mükayiseli Şəkildə) // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Trkic. V. 4/3. Spring, 2009, s. 1213-1228

20. Japon Dilinde Gramatikal Kip Kateqorisi (Azeri'ceyle Mükayesede) // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. V. 4/8 Fall, 2009, s. 1611-1624

21. Japon Dilinde Edilgen Eylemler (Azeri'ceyle Mükayiseli) // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. V. 5/1, Winter, 2010, s.1108-1122

22. Грамматические функции страдательного залога японского глагола // Научовий Часопис Національного педагогічного

университета імені М.П.Драгоманова, Серия 9: Актуальні проблеми сучасного мовознавства. Київ: Знання, Україна, 2008, № 3, с. 95-100

23. Порядок слов в японском языке (в сравнении с азербайджанским языком) // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: история, филология. Т. 9, вып. 4. Новосибирск: Изд-во НГУ, 2010, с.143-149

24. Yapon dilində felin əmr şəkli (Azərbaycan dili ilə müqayisəli) // Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU nəşri, 2011, № 2 (78), s. 116-119

25. Müasir yapon və Azərbaycan dillərində “ol(maq)” felinin müqayisəli tədqiqi // Azərb. MEA Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: AM EA nəşri, 2010, № 3-4, s.3-14

26. Yapon dilində felin şəkilləri (Azərbaycan dili ilə müqayisəli) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: BDU nəşri, 2011, № 1, s. 236-242

27. Müasir yapon dilində omonimlər // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, № 12, s. 149-156

28. Yapon dilində cümlə üzvləri haqqında / Akad. Vasim Məmmədaliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: BDU nəşri, 2012. s. 32-35

29. Müasir yapon dilində nəzakətlik kateqoriyası / Professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: BDU nəşri, 2011, s. 21-24

30. Yapon dilində cümlə üzvləri haqqında / Akademik Vasim Məmmədaliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: BDU nəşri, 2012, s. 32- 35

31. Yapon dilində baş üzvlərin cümlədə rolu haqqında // Filologiya məsələləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, № 2, s. 25-31

32. Yapon dilinin iltisəqilik təbiəti / Azərbaycan Şərqsünaslıq Elminin İnkişaf Yolları. Akademik Vasim Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Bakı: AMEA nəşri, 2013, s. 33-35

33. Yapon dilində felin təsriflənmə xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və təhsil, 2013, № 10, s.8-13

34. Yapon dilində cümlədə sözlərin sırası haqqında // Filologiya məsələləri. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və təhsil, 2013, № 1, s. 33-37

35. Yapon dilində felin quruluşu haqqında / Professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xaqaları ədəbiyyatı: Ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti, AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, AMEA nəşri, 2014, s. 670-674

36. Nəzakətlik anlayışının yapon dilində ifadə vasitələri / Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: BDU nəşri, 2014, s. 12-15

37. Order of Parts of Speech Japanese // Bulletin of the 2nd Japanese Education Seminar Caucasus, Tbilisi, 17-18 November, 2012, pp. 22-26

38. Category of Tenses of Verbs in the Azerbaijanian and Japanese Languages// International Journal of English Linguistics; V. 5, No. 5, October 2015, pp.136-146

39. 日本語の動詞の願望形アゼルバイジャン語、ロシア語 と対照の観点から。//日本語教育連絡会議 (2015) 論文集. V. 28, 2016,年 3月 pp. 93-100

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ
В КОНТЕКСТЕ АЛТАИСТИКИ
(на материале японского и азербайджанского языков)

Резюме

Диссертация посвящена сравнительному исследованию структурно-грамматических и лексико-семантических особенностей глаголов в японском и азербайджанском языках в контексте алтаистики.

Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность исследования, научная новизна, определяются объект и предмет, цель и задачи, методы, теоретическая и практическая значимость работы, приводятся сведения об апробации, структуре и научно-теоретических источниках, представляются положения, выносимые на защиту.

I глава диссертации «Алтаистика и японский язык» состоит из двух подглав. В этой главе освещаются общетеоретические аспекты алтайских языков, полуторавековая история теории алтайских языков, место японоведения в алтаистике, исследуются отношения между японским и алтайскими языками. Здесь поясняются исследовательские работы ряда видных алтаистов и японоведов, для доказательства генеалогического родства входящих в алтайскую группу языков, выражается отношение к определенным критериям, исследованию вопросов алтаистики без корейского и японского языков, обобщаются мысли о происхождении алтайских языков, их развитии, родственных связях в направлении решения их насущных проблем, выражается отношение к ним.

II глава диссертации называется «Структурно-грамматические особенности глаголов в японском и азербайджанском языках». В девяти подглавах этой главы приводится сравнительное изучение структурно-грамматических особенностей глаголов в японском и азербайджанском языках, определяются их сходства и различия. Заявленные в исследовательской работе теоретические мысли проанализированы на основе примеров, относящихся к обоим языкам.

III глава диссертации называется «Лексико-семантические особенности глаголов в японском и азербайджанском языках». В двух подглавах этой главы приведено сравнительное исследование лексических и семантических особенностей глаголов в японском и азербайджанском языках. Здесь проанализированы и изучены лексические черты, словарно-смысловые группы глаголов, приведен сравнительный анализ многозначных глаголов, глаголов-омонимов, синонимов и антонимов.

В Заключении обобщены и представлены результаты исследования.

STRUCTURE AND SEMANTICS OF VERBS
IN THE CONTEXT OF ALTAISTICS
(on the materials of Japanese and Azerbaijani languages)

Summary

The thesis is devoted to the comparative study of structural-grammatical and lexical-semantic peculiarities of verbs in the Japanese and Azerbaijani languages in the context of Altaistics.

The research work consists of an Introduction, three chapters, a Conclusion and references.

In the Introduction the urgency of the investigation is substantiated, object and subject of investigation, the aims and objectives of the thesis, method of investigation are determined, information on the approbation on the structure and on scientific-theoretical sources are given, the considerations worked out in the thesis are represented.

I chapter of the thesis is called "Altaistics and the Japanese language" and it consists of two chapters. In this chapter common theoretical aspects of the Altaic languages, the theory of Altaic languages for the period of century and a half history, the place of Japanese study in Altaic study are thrown light, relationships between Japanese and Altaic languages are studied.

Herein, a number of prominent investigators of the Altaic languages and investigators of the Japanese languages are clarified, and for the proof of genial relationships of languages, entering the Altaic group of languages, the attitude to certain criteria, and the investigation of problems of Altaic study without Korean and Japanese languages are expressed, thoughts on the origin of Altaic languages, their development, relative ties in the direction of the solution of urgent problems are generalized, attitude of the investigator to these problems is expressed.

II chapter of the thesis is called "Structural- grammatical peculiarities of verbs in the Japanese and Azerbaijani languages". In the 9 subtitles of this chapter comparative study of structural – grammatical peculiarities of verbs in the Japanese and Azerbaijani languages are introduced, their similarities and distinctions are determined. The theoretical thoughts, introduced in the research work are analyzed on the examples referring to the both languages.

III chapter of the thesis is called “Lexical-semantic peculiarities of verbs in the Japanese and Azerbaijani languages”. In the two subtitles of this chapter the comparative study of the peculiarities of the verbs in the Japanese and Azerbaijani languages is introduced. Herein the lexical features, vocabulary-semantic group of verbs are analyzed and investigated, comparative analysis of polysemantic verbs, verb-homonyms, synonyms and antonyms are given.

In the Conclusion the result of the investigation are introduced in the generalized form.

Çapa imzalanıb: 12.07.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ОКТАЙ БАБАЛИ оглу ДЖАЛИЛБЕЙЛИ

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ
В КОНТЕКСТЕ АЛТАИСТИКИ
(на материале японского и азербайджанского языков)

5704.01 – Теория языка

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

Баку – 2016